

ULUSLARARASI İSLAM VE MODEL İNSAN SEMPOZYUMU



**ULUSLARARASI İSLÂM VE
MODEL İNSAN SEMPOZYUMU**
**International Symposium On Islam
And Model Human**

المؤتمر الدولي عن الإسلام والإنسان النموذجي

26-28 Nisan 2018 – KAHRAMANMARAŞ

Adres:

**Kahramanmaraş Büyükşehir Belediyesi Kültür Sosyal
İşler Dairesi Başkanlığı Kültür ve Turizm Şube
Müdürlüğü
(0 344 223 76 71)**

&

**Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat
Fakültesi Dekanlığı
Tel: (0344 300 27 01)**

e-mail:

islamvemodelinsansempozyumu@gmail.com

ULUSLARARASI İSLAM VE MODEL İNSAN SEMPOZYUMU

**ULUSLARARASI İSLAM VE MODEL İNSAN
SEMPOZYUMU
26-27 NİSAN 2018**

İmtiyaz Sahibi

Fatih Mehmet ERKOÇ
Büyükşehir Belediye Başkanı

Genel Yayın Koordinatörü

Cevdet KABAKCI
Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanı

Genel Yayın Yönetmeni

Mustafa SEMERCİ
Kültür ve Turizm Şube Müdürü

Editör

Prof. Dr. M.Akif ÖZDOĞAN
Doç. Dr. Faruk ÇİFTÇİ
Dr. Öğr. Üyesi Fatih TİYEK
Dr. Öğr. Üyesi Veli ABA
Arş. Gör. Sezai KORKMAZ
Arş. Gör. İrfan KARA

Yayına Hazırlayan

Ömer Yalçın OVA - Mehmet CANLI

Kapak Tasarım

Gökhan GÖNEN

ISBN: 978-605-4996-62-9 (Tk.) - 978-605-4996-63-6

Baskı: Fikir Ajans

Yönetim Yeri

Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı
Kültür ve Turizm Şube Müdürlüğü
0 (344) 225 24 15 – 16 www.kahramanmaras.bel.tr

**Bu eserin bütün hakları saklıdır. Kahramanmaraş Büyükşehir
Belediyesinden yazılı izin alınmadan kısmen veya tamamen alıntı
yapılamaz, hiçbir şekilde kopya edilemez, çoğaltılamaz, yayımlanamaz.**

Uluslararası İslam ve Model İnsan Sempozyumu

İslâm'da Model İnsanda Güzel Ahlâkın Toplum İçin Hayatiliği

Ejder Okumuş*

Özet

Bu çalışmada toplumsal sistem için önemli hükümleri olan İslam Dininin temel kaynaklarında model insanın güzel ahlâka, ahlâkî ilke, değer ve erdemlere bağlı olarak hareket etmesinin toplum için ne kadar hayati olduğu, tarihî ve toplumsal gözlemlere dayalı olarak anlaşılma ve anlamlandırılma çabasına girilmektedir. Çalışmanın amacı, İslâm'ın temel kaynaklarında model insanın ayrılmaz bir parçası olarak zikredilen iyi ahlâkın Müslümanların toplumsal pratiğinde nasıl karşılık bulduğuna cevap arayarak model Müslüman insanın ahlâk-bağımlı dindar olduğunu anlamaya katkı sunmaktır. Bu çerçevede İslâm dininde Kur'an'da, Hadislerde ve son İslam Peygamberi Hz. Muhammed'in (s.a.v) Sünnetinde/siretinde/uygulamasında ahlâka bağlı, ahlâk merkezli, ahlâk temelli dindar kimliğin ortaya konulduğu ve dolayısıyla ahlâktan bağımsız/yoksun, ahlâka kayıtsız dindar kimliğinin reddedildiği hususu ele alınmaktadır. Toplumsal hayatın, insanlar arası ilişkilerin mânâ üzere kurulması ve devamlılık içinde sürdürülmesi, toplumsal kuralları ifade eden Sünnetullah ile belirlendiği şekliyle iyi ahlâka bağlılıkla mümkündür. Buna bağlı olarak sekülerleşme, maddileşme ve çarpık modernleşme süreçleriyle dengesi bozulan ve ahlâk ile dinin arasının açıldığı bir dünya toplumsal sisteminde model insanın güzel ahlâkî yönünün toplum için hayati derecede önemli olduğu konusunu incelemek oldukça mühimdir. Bu çalışma, bu konu üzerine yoğunlaşmaktadır.

Anahtar kelimeler: İslâm, model insan, güzel ahlâk, toplum, ahlâk-bağımlı dindarlık, ahlâk-bağımsız dindarlık

THE VITAL IMPORTANCE OF GOOD MORALITY OF MODEL HUMAN FOR SOCIETY IN ISLÂM

ABSTRACT

In this study, it is attempted to understand and explain, according to the basic sources of Islamic Religion, which has important provisions and judgments for the social system, how the living of the model human by being based on the beautiful morals, moral principles, values and virtues is vital for society based on historical and social observations. The aim of the study is to contribute to the understanding that the model Muslim human is a moral-dependent religious person by seeking an answer to how, in the basic sources of Islam, well ethics mentioned as an integral part of the model man responds to the social practice of Muslims. In this frame, it is addressed that in the religion of Islam, in the Qur'an, in the hadiths and the Sunne/Sira/practice of Muhammad's (s.a.v), the last Prophet of Islam, the moral, ethical, ethic-centred, moral-based religious identity is presented, and thus the morality-free/deprived religious identity is receded. The establishment of social life, interrelationships between people on the meaning and their continuity is possible with allegiance to good moral as determined by Sunnatullah, who expresses social rules. Accordingly, it is very important to examine the question of whether the beautiful moral feature of model human is

* Prof. Dr., ASBU/Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi Dini İlimler Fakültesi

ULUSLARARASI İSLAM VE MODEL İNSAN SEMPOZYUMU

crucially important for the society in a world social system, which has been disrupted by the processes of secularization, materialisation, and distorted modernization and serious gaps have occurred between morality and religion. This study focuses on this subject.

Keywords: İslâm, model human, good ethics, society, morality-dependent religiosity, morality-free religiosity.

Giriş

Toplumsal hayat gerçekliğinde insanlar, eğitim, inanç, anlayış, zihniyet, kültür, ekonomi, yaş, cinsiyet vs. durumlarına göre az veya çok, geniş veya dar düzeylerde model insan arayışına girerler. Model insan, toplumda bütün hayatıyla veya bazı özellikleriyle örnek insandır. Toplumsal aktörler, model insan veya insanlara göre hayatını daha iyi kurmaya ve düzenlemeye yönelirler. Genel olarak model insanların hayat tarzına, söz ve eylemlerine bakıldığında, iyi ahlâkın model görülen/alınan insanların en önemli niteliklerinden olduğu anlaşılır. Yahudilik, Hristiyanlık, İslam gibi evrensel vahiy dinlerinde bu daha da geçerlidir. Bu dinlerde model insanlar, peygamberler başta olmak üzere ahlâki meziyetleriyle öne çıkarlar. Nitekim bu çalışmada araştırmacı, toplumsal sistem için önemli hükümleri olan İslam Dininin temel kaynaklarında model insanın güzel ahlâka, ahlâki ilke, değer ve erdemlere bağlı olarak hareket etmesinin toplum için ne kadar hayati olduğunu, tarihî ve toplumsal gözlemlere dayalı olarak anlama ve anlamlandırma çabasına girişmektedir.

Çalışmanın amacı, İslâm'ın temel kaynaklarında model insanın ayrılmaz bir parçası olarak zikredilen iyi ahlâkın Müslümanların toplumsal pratiğinde nasıl karşılık bulduğuna cevap arayarak model Müslüman insanın ahlâk-bağımlı dindar olduğunu anlamaya katkı sunmaktır. Bu çerçevede İslâm dininde Kur'an'da, Hadislerde ve son İslam Peygamberi Hz. Muhammed'in (s.a.v) Sünnetinde/siretinde/uygulamasında ahlâka bağlı, ahlâk merkezli, ahlâk temelli dindar kimliğin ortaya konulduğu ve dolayısıyla ahlâktan bağımsız/yoksun, ahlâka kayıtsız dindar kimliğinin reddedildiği hususunu ele almak hedeflenmektedir.

Denilebilir ki, toplumsal hayatın, insanlar arası ilişkilerin mânâ üzere kurulması ve devamlılık içinde sürdürülmesi, toplumsal kuralları ifade eden Sünnetullah ile belirlendiği şekliyle iyi ahlâka bağlılıkla mümkündür. Buna bağlı olarak sekülerleşme, maddileşme ve çarpık modernleşme süreçleriyle dengesi bozulan ve ahlâk ile dinin arasının açıldığı bir dünya toplumsal sisteminde model insanın güzel ahlâki yönünün toplum için hayati derecede önemli olduğu konusunu incelemek oldukça önemlidir. Bu çalışma, bu konu üzerine yoğunlaşmaktadır.

Çalışmada kaynaklar itibarıyla konuyla ilgili ayet ve hadislerin yanında tarihî kaynaklara ve sosyoloji çalışmalarına başvurulmuştur.

Araştırma, İslam'da model insanın güzel ahlâki yönünü ele almakla sınırlandırılmıştır. Bu konu ele alınırken öncelikle İslam'da model insan tiplmesi ve anahtar kavramlardan ahlâk bakımından dindarlık tiplştirmeleri üzerinde durulduktan sonra ahlâk sosyolojisi perspektifiyle ahlâkın önemi, din-ahlâk ilişkisi, bir ahlâk sistemi olarak din, İslam dininin ahlâka yaklaşımı gibi hususlar, incelenmektedir.

İslam'da Model İnsan Tiplmesi

Model insan, sosyolojik, sosyal psikolojik, iletişimsel, antropolojik, folklorik, eğitimsel, dinî, ailevi vs. açıdan bir toplumsal gerçekliği ifade eder. Her

ULUSLARARASI İSLAM VE MODEL İNSAN SEMPOZYUMU

toplumda, her grupta, her toplumsal evrende bazı insanların model ve örnek insanlar oldukları, çoğunluğun o model insanları rol model ve örnek aldıkları, onların söz ve davranışlarını taklit ettikleri veya kendilerine uyarladıkları, bir gerçektir.

Toplumsal aktörlerin eğitilmesinde, topluma, toplumun inanç, din, değer, kültür, örf ve adetlerine uyum sağlamasında, sosyalleşmesinde model insan oldukça işlevseldir. Mesela ailede baba veya anne, abi veya abla, işyerinde usta veya kalfa, eğitim kurumunda, okulda öğretmen insanın yetişmesinde, eğitiminde, toplumun birikimlerini öğrenip içselleştirmesi ve sonra kendi birikimlerini topluma vermesi, yani dışsallaştırmasında çok önemli roller ifa eder.

Model insan, içinde bulunduğu toplumsal atmosferde insanlara bir bütün olarak veya kısmen örnek olan, insanları söz, söylem, tutum ve davranışlarıyla görece olumlu yönde etkileyen, insanları, bazı davranışları, anlayışları, bazı kültür unsurlarını değiştiren, çevresinde güzel davranışlarıyla işaretlenen, örnek gösterilen insan demektir.

İslam dini açısından model insan kavramsallaştırmasına bakılırsa, bir genel anlamda model insan tipiyle, iki özel anlamda model insan tipiyle karşılaşılır. Genel anlamda model insan tipi, her Müslümanı ifade eder. Kur'an ayetleri ve hadisler bir bütün olarak bakıldığında, her Müslümanın, toplumda, ailede, iş yerinde, okulda vs. örnek davranışlar içinde olması gerektiği anlaşılır. Bu anlamda her Müslüman model insandır. İslam'da her Müslümanın bütün söz ve davranışlarıyla, bütün hayatıyla veya belli alanlarda, güç yetirebildiği durum ve konularda çevresine model, numune veya örnek olması istenir. Mesela her Müslümanın toplumda emr bi'l-ma'rûf ve nehy ani'l-munkar (iyiliği yayma ve kötülüğü nehyetme) faaliyeti içinde bulunması, karşılaştığı kötülüklerle gücü yettiği ölçüde mücadele etmesi, iyilikleri yaymanın peşinde olması gibi hususlar, her Müslümanın yapması gereken işlerdir. Böyle düşünülürse toplumda her Müslüman bir diğere model ve örnek insan olmakta ve böylece bütün Müslümanlar birbirine örnek olmaktadır.

Özel anlamda model insan ise, sosyolojik açıdan bakılırsa, çoğu zaman toplumsal gerçekliği daha uygun ifade eden bir tiptir. Toplumsal hayatta istisnai durumlar sayılmazsa, çoğu insan toplumun kendine yüklediği sorumlulukların gereğini yerine getirir, ama tâbi konumunda bunu yapar, model insanlara bakarak yapar. Toplumda az sayıda insan ise model insandır. Tarihte ve günümüzde toplumsal hayatta bu durum açıkça görülebilmektedir.

İslam'a göre rol model tiplerine bakıldığında öncelikle Kur'an'da Peygamberlerin ve (S.A.V.) son Peygamber Hz. Muhammed'in bütün hayatlarıyla, söz ve davranışlarıyla model veya örnek (usve) insanlar olarak anlatıldıkları (Ahzab 33/21; Mümtahine 60/4, 6) görülür. Onun dışında toplumda örneklik eden, dönüştürücü, değiştirici yönleriyle model insan olarak tiplendirilen Hz. Adem'in oğlu Habil, Firavun'un hanımı (Tahrîm 66/11), Hz. Musa'nın yol arkadaşı (Kehf 18/60-64), Ashâb-ı Kehf (Kehf sûresi), Hz. Meryem (Meryem sûresi), Hz. Muhammed'in (S.A.V) hanımları gibi önemli şahsiyetlerden bahsedilir. Ayrıca isimleri açıklanmayan model insanlar hakkında haber verilir. Hz. Peygamber (S.A.V.) de kendi toplumunda Ashabı içinden bazılarını örnek veya model insanlar olarak gösterir. Hz. Hatice, Hz. Ebû Bekir, Hz. Mus'ab b. Umeyr, Hz. Ammar b. Yâsir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Hz. Halid b. Velid, Hz. Hamza, Hz. Zübeyr b. Avvam, Hz. Sa'd b. Ebî Vakkas, Hz. Aişe, Hz. Fatıma gibi sahabiler bu cümleden olarak zikredilebilir.

Hz. Peygamber'in vefatından sonraki dönemlerde de Müslümanlar arasında birçok güzel model insan, kahraman örnek şahsiyet ortaya çıkmış ve

ULUSLARARASI İSLAM VE MODEL İNSAN SEMPOZYUMU

İslam toplumlarında örneklikleriyle insanların eğitimlerinde, topluma uyumlarında, İslam'ı öğrenip yaşamalarında etkili olmuştur.

İslam söz konusu olduğunda birey olarak model insanlardan bahsetmenin yanında grup, dönem ve toplum olarak model insanlardan da bahsetmek mümkündür. Hz. Muhammed ve Sahâbe döneminin Asr-ı Saâdet olarak kavramsallaştırılması ve modelleştirilmesi buna örnektir. Bir topluluk olarak Ashab, Müslümanlar için bütün zamanlarda modeldir. Ayrıca Ensar ve Muhacir, sosyolojik olarak iki ayrı model gruptur. Bedir savaşına katılan Sahabe aynı şekilde model gruptur.

Özet olarak İslam'da model insan tiplmesi, Peygamberler, Hz. Muhammed (S.A.V.), âlim, ârif, öğretmen, anne, baba gibi pozisyonlarda kendini gösteren ve toplumda önemli bir gerçekliği ifade eden gerçekliktir.

Ahlâk Bakımından Dindarlık Tipleştirilmesi

Genel olarak dindarlık, insanın iman-amel temelinde ortaya koyduğu dinî tutum, deneyim ve davranış biçimini, yani dinî yaşantıyı veya dindarca hayatı; inanılan dinin emir ve yasakları doğrultusunda yaşamayı ifade eden ve inanç, bilgi, dil, duygu, ibâdet, etki, organizasyon, hukuk, ahlâk gibi boyutları olan bir olgu olarak anlaşılabilir (Okumuş, 2017c). İslamî bağlamda dindarlık da aynı tanımlama içinde yer alır. Müslümanın dinin gereklerini, emir ve yasaklarını yerine getirmesi konusundaki duyarlılığı, onun dindar olarak tasvir edilmesi için ölçüttür.

Din, anlaşıldığı üzere insanlarda çeşitli değişkenlere bağlı olarak farklı biçim ve tonlarda varlık bulmaktadır; insanlar, dine bağlılıklarını, dindarlıklarını bazı faktörlerin etkisiyle farklı şekillerde ortaya koymaktadırlar. Bu demektir ki, dindarlık, örneğin mekân, zaman, servet, meslek, tabaka, inanç, ideoloji, mezhep, yaş, eğitim ve grup gibi değişken veya faktörlerin etkisiyle insanlarda farklılaşmakta, farklı olarak tezahür etmektedir. Dindarlık, toplumsal gerçekliğe uygun olarak çeşitli açılardan tipleştirilip kavramsallaştırılabilir. Nitekim Weber'den Mesching'e, Gabriel Le Bras'tan Allport'a, Glock ile Stark'tan Okumuş ve Koç'a kadar farklı sosyal bilimciler tarafından birçok dindarlık tipi tespit edilip ortaya konulmuştur (Bkz. Okumuş, 2017c; Okumuş, 2018).

Bu çalışmada dindarlığın ahlâk açısından tipleştirilmesi denlenmektedir. Dindarlık ahlâk temelinde *ahlâka bağlı* veya *ahlâk eksenli dindarlık* ve *ahlâktan bağımsız/ahlâk-yoksun/ahlâk-bağımsız dindarlık* şeklinde iki tip olarak tasnif edilebilir. Ahlâk eksenli dindarlık, dindarın dinin kendisinden istediği ahlâkî ölçütlere göre hareket ederek ortaya koyduğu dindarlığı ifade ederken, ahlâk-bağımsız veya ahlâktan bağımsız dindarlık ise, dindarlıkla ahlâkî birbirinden ayrı tutan ve insanlarla ilişkilerde dinin kendisinden istediği iyi ahlâkî ölçütlere göre hareket etmeyen kişinin dindarlığını işaretler.

Ahlâk açısından dindarlık tipolojisi, Koç tarafından yapılan değer açısından dindarlık tiplmesiyle ortak boyutlara sahip olmakla birlikte ondan farklı yönleriyle ayrılır. Koç (2015; 2017) değer-yoksun dindarlık tipleştirilmesi yapmaktadır. Koç'a (2017) göre "değer-yoksun dindarlık inanılan dinin doktrinel ve yaşamsal prensiplerinin içselleştirilememesi sebebiyle psiko-sosyo-teolojik içerikli değerlerin bireyin tutum ve davranışlarına bütünüyle yansıtılamadığı ve bireyin yaşamında aktifleştirilemediği dindarlık modeli olarak tanımlanabilir."

Burada araştırmacının yaptığı ahlâkî temelde dindarlık tipleştirmesinde değeri de içine alacak şekilde bir tipoloji geliştirilmektedir.

ULUSLARARASI İSLAM VE MODEL İNSAN SEMPOZYUMU

Ahlâk-bağımlı Dindarlık

Ahlâk-bağımlı dindarlık, ahlâkın din ve dindarlığın ayrılmaz bir parçası olduğu dindarlık tipidir. Bu dindarlık tipinde dindar, dininin ahlâk konusunda koyduğu ölçülere göre hareket eder, dininin iyi dediğine iyi, kötü dediğine kötü der: mesela namaz kılan, oruç tutan, umre yapan, zekat veren, hacca giden bir dindar, bütün bu özelliklerinin bir gereği olarak iyi ahlâklı olması gerektiğini, kötü ahlâktan uzak olması lazım geldiğini düşünür ve ona göre davranmaya çalışır. Bu dindar, örneğin yalan söylediğinde, bunun namaz kımasıyla çelişki arz ettiğine inanır. Çünkü dininin kaynaklarında namaz kılanın dürüst olacağı, yalan söylemeyeceği, çirkin işlerden, kötü tutum ve davranışlardan uzak kalacağı yazılıdır.

Dindarlık, insanın iman-amel temelinde ortaya koyduğu dinî tutum, deneyim ve davranış biçimini, yani dinî yaşantıyı veya dindarca hayatı; inanılan dinin emir ve yasakları doğrultusunda yaşamayı ifade eden ve inanç, fikir, bilgi, tecrübe/duygu, ibâdet, ahlâk, hukuk, etki, organizasyon gibi boyutları olan bir olgu olarak anlaşılabilir.

Daha önce belirtildiği gibi dindarlık ahlâk temelinde *ahlâka bağlı* veya *ahlâk eksenli dindarlık* ve *ahlâktan bağımsız/ahlâk-yoksun/ahlâk-bağımsız dindarlık* şeklinde iki tip olarak tasnif edilebilir. Ahlâk eksenli dindarlık, dindarın dinin kendisinden istediği ahlâkî ölçütlere göre hareket ederek ortaya koyduğu dindarlığı ifade ederken, ahlâk-bağımsız veya ahlâktan bağımsız dindarlık ise, dindarlıkla ahlâkı birbirinden ayı tutan ve insanlarla ilişkilerde dinin kendisinden istediği iyi ahlâkî ölçütlere göre hareket etmeyen kişinin dindarlığını işaretler.

İyi/güzel ahlâk eksenli dindarlık, başka bir ifadeyle iyi ahlâkî dindarlık, sağlıklı-samimi dindarlıktır. Sağlıklı ve samimi dindar, İslam dininin kendisinden uymasını istediği emir ve yasaklara ahlâkî boyutunu esas alarak, güzel ahlâk ilk e ve değerleri ihlal etmeden uyan kişidir (Okumuş, 2018).

Ahlâk-bağımsız Dindarlık

Ahlâk-bağımsız dindarlık, yani ahlâktan bağımsız dindarlık, dindarın dindarlığı ile ahlâkını birbirinden ayırdığı dindarlıktır. Bu dindarlık tipinde dindar, iyi ahlâklı olsun veya olmasın dindarlığını iyi veya kötü ahlâktan ayırır. Bu tip dindarın din anlayışında din ayrı, ahlâk ayrıdır. Bu ister zihinsel düzlemde olsun, isterse pratik düzlemde olsun fark etmez. Önemli olan dine ve diyanetine ahlâkı karıştırmamasıdır. Örneğin beş vakit namazını kılar, ama ahlâkî alanda istediğini yapar; sözgelimi kumar oynar, faiz yer, yalan söyler veya tam tersine dürüst davranır. Fakat ahlâkını dini ve diyanetiyle ilişkilendirmez. Bu tipte dindar, iyi ahlâklı da, kötü ahlâklı da olabilir.

Ahlâk sistemleriyle dinler, mensuplarının o ahlâk sistemlerinin gereklerine uyarak iyi ahlâklı bir insan olmalarını, iyi/güzel ahlâkı ferdî ve toplumsal hayata hakim kılmalarını isterler. Diğer boyutlarını hayatlarında tezahür ettiren, ama ahlâkî boyutunu ihmal eden veya dışarda tutan, yaşamlarında etkisizleştiren, *ahlâktan bağımsız/ahlâk-yoksun/ahlâk-bağımsız bir dinî hayat veya dindarlık* ortaya koyan din mensupları, yani dindarlar, kendi dinlerinin hükümlerine aykırı düşerler. Nitekim mevcut toplumsal şartlarda dindar olan, dinî kimlik sahibi olup da kendi dininin getirdiği ahlâkî ilke ve kurallara uygun olmayan davranışlarda bulunan birey ve gruplardan bahsedilebilir. Bu şekilde bir çelişkili kişilik ortaya koyan insanların *ahlâktan bağımsız dindar* nitelemesiyle tanımlanması mümkündür. Dininin bazı uygulamalı boyutlarını, mesela oruç emrini, namaz emrini vs. son derece büyük bir hassasiyetle yerine getiren, ama ahlâk boyutunun gereklerine gelince, sözgelimi alışveriş yaparken kendisine kâr getireceğini düşünerek muhatabına yalan söyleyen, kusurlu/ayıplı malı temiz

ULUSLARARASI İSLAM VE MODEL İNSAN SEMPOZYUMU

olarak satmaya çalışan kişilerden şikayet edildiğine sıklıkla tanıklık edilmektedir. Ahlâktan bağımsız bir dindarlığı adeta kendisine bir geçim vesilesi kılan, örneğin hile yapmayı, aldatmayı, yalan söylemeyi meslek haline getiren, ama dilinde din kelime, kavram ve ifadelerin egemen olduğu, din dilinin bütün dil ve söylemini kuşattığı, toplumsal çevresinde “dindar” olarak bilinen bazı kimselerin, mesela komşularına kötü davrandığı, eşine ve çocuklarına kendi dininin ahlâkî emir ve yasaklarına ters davrandığı, zulmettiği ve dolayısıyla aynı toplumsal çevresinin “bu nasıl dindar bir insan!”, “Böyle dindar olur mu?”, “O dine, dindarlığa kurban olsun!” gibi şaşkınlık ifade eden, sorgulayıcı tanımlamalarla tasvir ettiği fert ve gruplardan bahsetmek mümkündür (Okumuş, 2018).

İslam’da Dindarlığın Ölçüsünü Belirlemede Ahlâk

Dindarlığın tarif edilmesi, anlaşılması ve anlamlandırılmasında esas alınması gereken hususlar nelerdir? Dindarlık nasıl tanımlanırsa, doğru ölçülebilir? Dindarlık, hangi esaslar temelinde ele alınırsa doğru anlaşılabilir? Dindarlığın ölçüsü ve ölçütü nedir?

Dindarlık, İslam’a göre hangi esas, ölçüt ve unsurlar hesaba katılarak doğru anlaşılabilir? İnanç, bilgi, fikir, ideoloji, duygu, ibâdet, etki, organizasyon, hukuk, ahlak gibi boyutları olan dindarlığın ölçüsü, dinin bu boyutları dikkate alınarak belirlenmezse, doğru bir dindarlık ölçütü, ölçegi ve ölçüsü ortaya koymak mümkün olabilir mi?

Dindarlık, inanç sahibi toplumsal bir aktör olarak insanın inancının gereği olan tutum ve davranışları ortaya koyması temelinde tanımlanması, izah edilmesi ve ölçülmesi durumunda doğru ve bütün boyutlarıyla anlaşılabilir.

İslam temelinde dindarlığı anlamak için Kur’an ve Sünnet’te ortaya konulan esasların bağlayıcılığını ve Müslüman toplumların dinî durumunu temele yerleştirmek şarttır. Örneğin İslam toplumunda dindarlığı ölçme, belirleme, anlama ve anlamlandırmada günümüz Hristiyan dindarlığını ölçmek için geliştirilen ölçekler, testler, anketler vb. esas alınırsa, doğru sonuçlara ulaşmak mümkün değildir. Kilise dindarlığı esas alınarak Müslüman dindarlığının ölçüsü belirlenemez ve dolayısıyla İslam dindarlığı ölçülemez ve anlaşılabilir. Dolayısıyla sadece toplumda görünürlüğüyle öne çıkan bazı dinî emirleri yerine getirmek, mesela beş vakit namaz, Ramazan Orucu, hacc, zekat ve tesettür gibi dinî görevleri ifa etmek veya zina etmek, içki içmek, faiz yemek, domuz eti yemek, kumar oynamak gibi haram olan fiillerden kaçınmak, İslamî mânâda dindarlığı belirleme ve ölçmede yeterli değildir. O halde dindarlığı salt bazı görünür gündelik, haftalık veya aylık dinî emir ve görevleri yerine getirmekle tarif edip ele almak, insanların dindarlığını ölçmek için yeterli değildir. Yani salt söz konusu dinî emir ve yasaklara riayet, bilimsel anlamda dindarlığın ölçüsü kabul edilemez. Bunlar elbette dindarlık için gerekli unsurlardandır, ama eksiktir. Çünkü bu ibadetlerin veya dinî emirlerin dışında daha başka dinî emir ve yasaklar da vardır; İslam’da bu emir ve yasaklara uymak en az namaz veya oruç kadar zorunludur. Örnek vermek gerekirse, İslam ahlakının kapsamına giren birçok davranış, farz ve haramların konusudur. Emin, yani toplumda özgüven sahibi ve güvenilir olmak, anne-babaya iyilik etmek, doğru sözlü olmak, iyiliği yaymak ve kötülükle mücadele etmek, kul hakkına riayet etmek vs. İslam’da farz olan, mutlak surette uyulması gereken davranış kurallarıdır. Bunları çoğaltmak mümkündür. Aynı zamanda yalan söylemek, suizanda bulunmak, iftira atmak, gıybet etmek, İslam kardeşiyle küs olmak, riyada bulunmak, nifak çıkarmak, israf etmek vs. de haramdır. Bu doğrudan ahlâkî hususların dışında yine ahlâkla bağlantılı olan (esasen ahlâkın dışında bir davranış yok) herkese mirastan payına düşeni vermek gibi hukuk alanına giren bir emri yerine getirmek farzdır;

ULUSLARARASI İSLAM VE MODEL İNSAN SEMPOZYUMU

günümüzde özellikle bazı Müslüman bölgelerde kadına halâ miras verilmediği düşünülürse, dindarlığın ölçüsünün neler olması gerektiği konusunun önemi daha iyi kavranacaktır. Yine İslam dininde her türlü haksızlık, adaletsizlik ve zulmün haram olduğuna bakılırsa, yukarıda belirtilen bazı emir ve yasaklara uyup da zulüm yapan insanın durumunu dindarlık açısından iyi inceleyip tahlil etmek gerekir. Başka bir örnekle devam edersek, mesela eğitim düzleminde okumak, düşünmek, ilmin peşinden koşmak, hakikat arayışında olmak vb. İslam'a göre farzdır ve dindarlığın önemli bir boyutudur. Ayrıca ahlak ve ekonomi bağlamında sadaka vermek, yetime, miskine, yolda kalmışa, yoksula yardım etmek, komşuluk haklarını gözetmek, akrabalara yardım ve iyilikte bulunmak, cömert olmak vs. İslam'da farzdır ve İslamî dindarlığın olmazsa olmaz boyutlarındandır. İslam'da en önemli dindarlık göstergelerinden biri de, kardeş olmak ve kardeşlik hukukuna riayet etmektir. Kur'an ve hadislerle göre Mü'minlerin birbirleriyle ilişkilerinin kardeşlik temelinde olması, birbirlerini bir insan bedeninin organları ve bir binanın tuğlaları mesabesinde görmeleri ve ona göre davranışları emredilmiştir (Hucurat, 49/9-13; Saf, 61/5; Buharî, Edeb, Bâb: 27; Müslim, *Birr*, 17/66; Tirmizi, *Birr*, 18).

Görüldüğü gibi İslam'a göre dindarlığın ölçüt ve ölçüsünü koyan veya belirleyen birçok unsur, birçok, inanç, tutum ve davranışın yanı sıra birçok ahlâkî ilke, kural, değer ve davranış kalıbı vardır. Bunları dikkate almadan dindarlığı anlamlandırmanın doğru sonuçlara götürmeyeceği açıktır.

Konunun daha iyi anlaşılması için belirtmek gerekir ki, İslam'da namaz kılmak nasıl farz ise, insanın kıldığı namazın kendisini kötülüklerden uzak tutması da aynı şekilde farzdır ve dindarlıkta belirleyicidir. Namaz kılıp da yalan söylenir, suizanda bulunulur, iftira atılır, anne-babaya kötü davranılır, aç komşuya yardım edilmez, yolda kalmışın elinden tutulmaz, bencillik edilirse, din, diyanet ve dindarlık açısından nasıl bir manzara ortaya çıkar? Oysa İslam'a göre "Kesinlikle namaz insanı hayasızlıktan ve çirkin işlerden alıkoyar" (Ankebut 29/45). Bu durumda dindar insan, inanç, tutum ve davranışları arasında tutarlılık olan insandır.

Esasen her din, birey ve toplumun davranışını, kendisinin açıkladığı hakikatlerle uyumlu hâle koymayı hedef alan inanç ilkeleri, tutum ve davranış kodları ve ahlâkî kaideler dile getirir. Dindar toplum, düşünce ve davranışlarında din, iman ve ahlâkî bir bütün olarak yaşar. İslam ahlâkî söz konusu olduğunda, ahlâkın kaynağının İslam dini ve Allah'a iman olduğu, hatta Allah'a imanın da ahlâkî bir eylem olduğu görülür. Kur'an, bunu açık bir üslupla ortaya koymaktadır. İman, güzel ahlak, salih ameller, bir bütün olarak dindarlığı ortaya çıkarmakta ve dindarlığın ölçüsü olmaktadır.

Bakara suresinin 177. ayeti, dindarlık ile Allah'a iman, amel-i salih ve ahlâk arasındaki direkt ilişkileri çok net bir biçimde göstermektedir. Ayette geçen *birr* kavramını dindarlık olarak anlarsak, burada bahsedilen hususlar daha iyi anlaşılabilir. Ayette İslamî anlamda bir dindarın bütün hususiyetleri ve dindarlık ölçütleri ana hatlarıyla verilmektedir.

Sonuç olarak konu İslam'a göre anlaşılmalı çalışılırsa, dindarlığın, Kur'an ve hadislerde belirtildiği ve kutlu insan Hz. Muhammed'in (S.A.V.) en güzel örnek hayatında gösterdiği şekilde inanç, tutum ve davranış bütünlüğü temelinde anlaşılması, ölçülmesi ve ölçeklendirilmesinin şart olduğu hükmüne varılabilir. Buna göre dindarlığın doğru anlaşılması için en başta işaret edilen inanç, bilgi, duygu, ibâdet, etki, organizasyon, cemaat, hukuk ve ahlak gibi boyutlarının hep birlikte hesaba katılması gerektiğini söylenebilir (Okumuş, 2018). Vurgulanmalıdır ki, ahlâkın hesaba katılmadığı bir dindarlık ölçme çabası son derece eksik kalır.

ULUSLARARASI İSLAM VE MODEL İNSAN SEMPOZYUMU

Toplumda Ahlâkın ve Model İnsanda Ahlâkî Boyutun Önemi

Din ve toplumla ilişkili olduğu ölçüde Din Sosyolojisinin önemli bir konusu olan ahlâk, dinin ve toplumsal hayatın zorunlu bir vechesidir. Ahlâk, insanların uymak zorunda oldukları davranış kurallarıdır. Bir inanç, düşünce ve değer yargıları sistemi olan ahlâk, insan için hayati derecede önemlidir. Belirtmek gerekir ki insanlar birlikte yaşamasalardı, ahlâktan söz edilemezdi (Güngör, 1995: 19). Bu tersinden de doğrudur, ahlâk olmasaydı, toplumsal hayattan bahsedilemezdi. O halde ahlâk kuralları ve güzel/iyi ahlâk, toplumsal hayatın vazgeçilmezidir (Okumuş, 2007a; Okumuş, 2008; Okumuş, 2010a; Okumuş, 2014a; Okumuş, 2017a; Okumuş, 2018).

Ahlâkın, insanın bireysel ve toplumsal düzlemde davranışlarını nitelemeye ölçütler getiren veya ölçüt olan, insanların ahlâkî anlamda neyin iyi ve neyin kötü olduğuna ve dolayısıyla neyi hayata geçireceğine karar vermelerinde belirleyici olan değerlerden ayrı düşünülemez. Ahlâkta değerler, değerlerde ahlâk vardır. Değer, doğru davranışla, dürüstlüğü, iyi veya doğru davranışı belirlemekle ilgili olduğu için ahlâk ile doğrudan ilişkilidir. Ahlâkın, ortaya çıkışı bakımından da hayata geçirilmesi bakımından da kaynaklık teşkil ettiği değerler, insanın toplumsal hayatta uyacağı kuralların belirlenmesi, anlamlandırılması ve benimsenip hayata uyarlanmasıyla etkili olan ortak kabulleri ifade eder. Ahlâkî bir meşrûiyet dayanağından yoksun olan, ahlâkî bir temele dayanmayan, ahlâk ile geçerli hale gelmeyen bir değer toplumdaki kabul görmesi ve sürdürülebilir olması çok zordur, hatta imkansızdır (Okumuş, 2014b; Okumuş, 2018).

Ahlâk ile sıkı ilişkisi bulunan değerler, toplumsal olay ve olguların gerçeklik bulmasında önemli etkenlerdir. Durkheim'in (1992) bir toplumsal fenomen olarak intiharı toplumsal değerlerle irtibatlı olarak izah etme çabası bu noktada zikre değerlidir. O halde denilebilir ki, toplumsal olay ve olguları, toplumun yapısını, toplumsal aktörlerin tutum ve davranışlarını ele alırken toplumda ve grupta geçerli olan toplumsal değerlerin işlev ve rollerini hesaba katmak ve incelemek önemlidir. İnsan davranışlarının nasıl gerçekleştiğini anlamının yolu değerleri anlamaktan geçer. Çünkü insan, bir takım değerlere dayanarak davranışlarını ortaya koyar. İnsan eylemleriyle değerler arasında sıkı bağlantı vardır. Denilebilir ki, değerler, insan davranışlarını, insanın eylemlerini yönetirler. Bundan dolayı bir olayın nasıl meydana geldiğini, hangi sebep ve saiklerle gerçeklik bulduğunu, yani arkaplanını tespit etme ve anlamada, o olayın içinde yer alan insanların tutum ve davranışlarını yönlendiren değerleri tespit etme ve anlama, oldukça önemlidir (Okumuş, 2014b). Kişiyi, hatta bilhassa din ile ilişkili olduğu nispette toplumu da aşan değerler, toplumsal hayatta belirleyici etkilere sahiptirler. Değerlerin toplumsal boyutlarını kendisine inceleme konusu yapan değerler sosyolojisi, değerlerin insanların tutum ve davranışlarını ortaya koymalarında oldukça etkili olduklarına dair dikkate değer verilerle bulgular getirmektedir. Durkheim'in ahlâk ve değerler çerçevesinde ortaya koyduğu görüşlere yukarıda değinildi. Max Weber'in de ahlâk ve değerler sosyolojisine yaptığı katkılara işaret etmekte fayda vardır. Çünkü Weber (1992, 1964, 1995) sosyoloji ve din sosyolojisinde insan eylemleri, anlam, ahlâk ve değerler üzerine çok önemli hususları ele almış ve önemli görüşler serdetmiştir.

Max Weber, insanların davranışında anlam üzerinde yoğunlaşmakta ve dolayısıyla sosyolojisinde toplumsal değerlere yönelmektedir. Weber (1992, 1985) Din Sosyolojisi alanında en önemli çalışmalarından olan ve *dini ahlâk* ve değerler ile ekonomi ve toplumsal değişim arasında dikkat çekici ilişkiler kuran *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* (1985) adlı eserinde din sosyolojisi kapsamında dinden kaynaklanan veya din ile bağlantılı ahlâk ve değerlerin toplumsal ve ekonomik boyutlarını ele almaktadır. Özellikle Protestanlık

ULUSLARARASI İSLAM VE MODEL İNSAN SEMPOZYUMU

örneğinde dinî ve ekonomik değerler arasındaki ilişkileri ele alıp anlamaya ve böylece değerlerin fertleri aşan, toplumsal boyut ve dayanaklarını/temellerini ortaya koymaya çalışmaktadır.

Denilebilir ki, toplumsal bir ilişki olarak (Bkz. Screpanti, 2003: 158) değerler, toplum ve kültüre anlam veren kriterlerdir. Toplumsal hayat, değerler ve ahlâkî ilkeler olmadan olmaz. Toplumsal ahlâkî sistem, değerlerle anlam kazanır ve çalışır. Tabii ki aslında değerler de ahlâkî sistem ile anlam kazanır.

İnsanın yapıp-eden bir varlık oluşu, değerleri duyan bir varlık oluşuyla yakından ilgilidir. İnsanın fiillerini ortaya koyması, değerleri duyan bir varlık oluşuna dayanır. Söz ve fiillerin, doğru ve yanlış, güzel ve çirkin, iyi ve kötü gibi niteliklemlerle nitelenmesi, doğrudan ahlâkî değer ve değer anlayışıyla ilgilidir. Canlılar arasında insana özgü olan ahlâk ve ahlâkî değerler, insanın fiillerine yön verirler. Değerler olmaksızın insanların nasıl davranacaklarını bilmeleri mümkün olmazdı. Bu nedenle değerlerin, insan davranışlarının determinasyon ilkelerinden biri olarak tespiti doğrudur; değerler, insan davranışlarını determine ederler (Mengüşoğlu, 1988: 97-109).

Herhangi bir davranış örüntüsünü inceleyebilmek için toplumda geçerli olan değerleri anlamak gerekir. Töre ve adetlerin değersel özelliklerini bilmek, örneğin hangisinin daha zorlayıcı olduğunu öğrenmek lazımdır. Toplumsal değerlere bakıldığında, onların bazı özelliklerinin olduğu görülür: Örneğin değerler paylaşırlar. Toplum aktörlerinin çoğunluğu ahlâkın da etkisiyle değerler üzerinde uzlaşma halindedirler. Ayrıca değerler toplum üyeleri tarafından ciddiye alınırlar. Bu nedenle insanlar, değerleri, ortak refahın korunması ve sosyal ihtiyaçların karşılanmasında etkili görürler. Bundan dolayı da toplum katında bazı şeylerin kabul edilebilmesi için değerlerin *meşrulaştırılması* başvurma zorunluluğu ortaya çıkar. Değerlerin bir başka özelliği, insanların coşku ve heyecanla onları anlamlandırmasıdır. İnsanların değerler için her şeyi göze alabilmeleri bundandır. Ayrıca değerler, toplumda en güçlü sosyal kontrol araçlarıdır. Değerler sistemi, kişilerden neyin istendiğini, kişilere neyin yasaklandığını, neyin ödüllendirildiğini ve neyin cezalandırıldığını belirler (Fichter, ty.).

Belirtilebilir ki, en yüksek toplumsal değere sahip davranış örüntüsü, aynı zamanda en geniş ölçüde uyulan ve üzerinde en çok sosyal baskı yapılan değerdir (Fichter, ty.: 145; Okumuş, 2014b). Kendi toplumumuza bakıldığında bu anlamda dinin, dini davranış kalıplarının ve din ile iç içe geçmiş bulunan ahlâkın, ahlâkî değerlerin çok yüksek, hatta çoğu zaman en yüksek sosyal değere sahip oldukları anlaşılabılır. Görüldüğü üzere değerler konusu önemlidir. Din ve ahlak de dahil değerler konusunu önemli kılan bir başka husus da, Batı'da kendini gösteren ve XIX. Yüzyılda doruk noktasına erişen maddeci, pozitivist bakış açılarından sonra özellikle İkinci Dünya savaşındandır itibaren değerlere bir dönüşün baş göstermesidir. Elbette bir sekülerleşme olgusu var; ama tam tersi özellikle manevi değerlere bir yeniden dönüş de var (Ülken, 1998: 317).

Ahlâk toplumların yaşaması, toplumsal hayatın sağlıklı bir şekilde devam etmesi için son derece hayati bir konudur (Rıza, 1331). Geçmişte ve günümüzde birçok toplumun geçirdiği bunalım ve huzursuzluğun, nihayet bir ahlâkî çöküşe dayandığı söylenebilir. İyi ahlâkın, toplumları yaşatan büyük bir güç olduğu, kötü ahlâkın da toplumları çökerten bir zafiyet kaynağı olduğu, tarihi olaylarla ispatlanmıştır (Okumuş, 2014b, 2007d, 2007e, 2017a). Nitekim ahlâkın önemini bilen son dönem Osmanlı düşünce ve devlet adamlarından Said Halim Paşa'nın (1864-1921) bütün eserlerinde ahlâkın merkezi bir yere sahip olduğu söylenebilir. Özellikle "*Cemiyet Buhranımız*" (1993b) "*İslam Dünyası Neden Geri Kaldı?*" (1993a) ve "*İslamlaşmak*" (1993c) adlı eserlerinde ahlâka büyük bir yer veren S.

ULUSLARARASI İSLAM VE MODEL İNSAN SEMPOZYUMU

Halim Paşa'ya (1993b) göre muntazam toplumları, ahlâkî fazilet ve olgunluklara sahip insanlar oluşturur. Toplumun genel ahlâk ve ruh düzeyi ne kadar yüksekse hürriyet ve eşitliği de, refah ve saadeti de o nispette mükemmel olur. Aksine bu düzey, ne kadar alçak ise, toplumun gerek hürriyet ve eşitliği, gerekse refah ve saadeti o mertebede noksan olur. Osmanlı toplumunun içinde bulunduğu durumu da bu noktada ele almak gerek. Halk, vaktiyle ayıpladığı aydın sınıf gibi, hatta ondan daha aşağı bir ahlâk bozukluğuna ve geri dönülmez bir çöküşe doğru sürüklenip gitmektedir. Osmanlı toplumunun kuvvet ve canlılığını tam olarak tekrar kazanabilmesi için ahlâkî meziyetlerin, ilim ve bilginin önüne geçirilmesi şarttır. Elbette S.H. Paşa'nın üzerinde önemle durduğu ahlâk, İslam ahlâkıdır. Paşa'ya göre İslam ahlâkının kaynağı, hak olan tek Allah'a imandır; bu ahlâk, bize, insanlığın mutluluğunun, hakikati sevmek, aramak ve uygulamakta olduğunu öğretmektedir (Okumuş, 2014a; Okumuş, 2015; Okumuş 2018). Mehmet Akif de *Safahat*'ta (2011) ahlâka geniş bir yer ayırmış, milletlerin çöküşünün ahlâkî çöküşle doğrudan bağlantısı üzerine önemli hususlara işaret etmiştir.

Anlaşılmaktadır ki, fertlerin, hatta toplumların birbirlerini, birbirlerinin tutum ve davranışlarını değerlendirmede temel kstasları, son tahlilde ahlâktır; ahlâk kuralları, ahlâkî değer ve ilkeleri ifade eden değer yargıları sistemidir. Açık ki, ahlâk, toplumsal hayatın varlığını sürdürmesi veya ortadan kaldırması bakımından çok önemlidir. Ahlâk sosyolojisinin verileriyle bakılırsa, denilebilir ki ahlâk, toplumsal hayatın en önemli boyutlarından (Gündüz, 2005). Toplumda güzel ahlâkî ilke ve değerler, yaygın halde bulunur, insanların birbirleriyle ilişkilerinde, muamelelerde, kamusal alanda ölçü olursa, o toplum açık toplum olur. Başka bir ifadeyle açık toplumda egemen olan ahlâk, güzel ahlâktır (Bkz. Bergson, 1986). Gerçekten de toplumları ayakta tutan unsurların başında hiç şüphesiz güzel düşünce, tutum ve davranışları ifade eden güzel ahlâk gelir. Güzel ahlâkî düşünce, ilke, değer, tutum ve davranışlar, varlığımızın olmazsa olmazlarıdır. Onlar var olduğu için varız, ayaktayız. Güzel ahlâk insanın ve toplumsal hayatın can damarıdır. Sosyal bir olgu olarak ahlâkın toplum hayatı için bu derece önemli olmasındandır ki öteden beri bilim adamları, düşünürler, filozoflar ve sosyologlar, ahlâk üzerinde yoğunlaşmışlardır. Kutsal kitaplara ve inançlara göre Peygamberler de güzel ahlâktan uzaklaşan insanları yeniden güzel ahlâkla buluşturup bütünleştirmek amacıyla gönderilmiştir. Nitekim Hz. Muhammed (sav) de, "Şüphesiz ben güzel ahlâkı tamamlamak üzere gönderildim." (İmam Malik, *Husnu'l Hulk*, 8, II/904) demek suretiyle kendisinin Peygamber olarak gönderilişinin sebebinin güzel ahlâkı tamamlamak olduğunu belirterek güzel ahlâkın insanlık için hayati olduğunu ortaya koymaktadır. Kur'an'da da Hz. Peygamber'e hitaben "Sen kuşkusuz yüce bir ahlâk üzeresin." (Kalem 68/4) buyrulurken bu husus vurgulanmaktadır (Okumuş, 2015; Okumuş, 2007a; Okumuş, 2017a; Okumuş, 2018).

Ahlâkın toplumsal hayat için bu derece önemli olmasındandır ki öteden beri bilim adamları, düşünürler, filozoflar ve sosyologlar, ahlâk üzerinde yoğun bir şekilde durmuşlardır. Örneğin ilkçağ filozofu Sokrates, (469-399) özellikle iyi kavramı üzerinde çokça durmuştur. Sokrates'in öğrencisi Platon'un felsefesinde de ahlâk önemli bir yer tutar. Bunların dışında Aristoteles, Stoacılar, Kyrene okulu ve Epikuroscular'dan tutun Montaigne (1533-1592), Francis Bacon (1561-1926), John Locke (1632-1704), İmmanuel Kant (1724-1804), William James (1842-1910), Jean Paul Sartre (1905-1980) ile bir çok psikolog ve sosyoloğa kadar Batıda birçok düşünür ve bilim adamı ahlâk üzerinde ısrarla ve hassasiyetle durmuştur.

ULUSLARARASI İSLAM VE MODEL İNSAN SEMPOZYUMU

Birçok sosyoloğun, toplumsal boyutu itibariyle ahlâk üzerinde yoğunlaşmalarıyla *ahlâk sosyolojisi*nin doğduğu görülmektedir. Örneğin bunalıma önemli yer veren Saint-Simon, (1760-1825) bunalımı, toplumsal örgütlenmenin çözüldüğü veya yıkım halinde bulunduğu toplumun ahlâkî durumu olarak görür (Tiryakian, 1990, s. 215). Auguste Comte'a (1798-1857) göre ise ahlâk, başkaları için yaşamak esası üzerinde temellenmiştir. Ahlâkî görev, elden geldiğince insanlığın ilerlemesine yardımcı olmaktır; insanın ahlâklı olması da herşeyden önce onun sosyal olmasıdır. Sosyal olmayan ahlâk, ahlâkî olana aykırıdır.

Ahlâk ve onunla bağlantılı olarak değerler, sosyoloji ve din sosyolojisinin önemli konuları arasındadır. Kendini değerden arındırılmış, objektif bir bilim olarak konumlandıran sosyoloji ve din sosyolojisi, diğer toplumsal olgular gibi değerleri ve ahlâkî da kendisine konu edinir. Nitekim hem Kant'tan, hem de S. Simon ve A. Comte'dan oldukça etkilenen din sosyoloğu E. Durkheim (1858-1917), mesaisinin kayda değer bir bölümünü ahlâka ayırmıştır (Karasan, 1948; Özyurt, 2007). Ahlâk, Durkheim'in temel endişelerinden biridir. Durkheim; anomi, suç, intihar, meslek ahlâkî, ahlâk eğitimi gibi kavram ve olguları ele alırken ahlâka ne kadar önem verdiğini göstermiştir. Hemen hemen bütün yapıtlarında, özellikle *Toplumsal İşbölümü* (2006), *Ahlâk Eğitimi* (2016a), *Meslek Ahlâkî* (1986), *İntihar* (1992), *Toplum ve Ahlak* (2016b) ve *Sosyoloji Dersleri*'nde (2015) ahlâk konusu üzerinde duran Durkheim, ahlâkî sosyal bir olgu olarak ele alır. Durkheim'a (2006, 2016a, 1986, 2016b) göre bütün toplumsal eylem ve etkinlikler kendine has bir ahlâk disiplini ortaya koyarlar. Toplumsal olguların doğal bir ahlâkî parçası vardır ve ahlâkî davranış, ahlâkî tutum, ilk eve değerler toplumun ürünüdürler. İnsan, ahlâkî bir varlıktır; gerçi ahlâk kişiliğe bağlıdır, ama kişilik de toplumla birlikte, toplumsal atmosferde gerçeklik kazanır. İnsan ne kadar sosyalleşirse o kadar ahlâkîleşir (Okumuş, 2015; Okumuş, 2014a; Karasan, 1986a; Okumuş, 2017a) ve aynı şekilde ne kadar ahlâkîleşirse, o kadar toplumsallaşır.

Ahlâk ve din sosyoloğu Emile Durkheim'in ilgilendiği en önemli konulardan biri, aslında modern toplumun ahlâkî bunalımı, modernlikle birlikte ahlâkta meydana gelen değişim ve bu değişimle birlikte de değerler alanında ciddi problemlerin başgöstermesi, birey-toplum uyumsuzluğunun ortaya çıkması, toplumda anomi durumunun kendini göstermesidir. Esasen din sosyoloğu Durkheim'in çalışmalarının merkezinde modern toplumların sekülerleşme ile birlikte ahlâk ve değerler probleminin olduğu söylenebilir. Toplumsal sorun, Durkheim'a göre son tahlilde sekülerleşmeye paralel olarak bir ahlâk sorunu olup modern toplumların krizi, bir ahlâk krizidir (Aron, 1989; Hendry, 2001); modern batı dünyasındaki bunalımın temelinde, Durkheim'e göre değer sistemlerinin ve sosyal normların, insanların istek ve davranışlarını yönlendiricilik özelliğini ve bütünleşmeyi sağlayıcılık niteliğini yitirmesi yatar (Okumuş, 2015). Nitekim Durkheim'in (1986; 1992; 2006; 2016a) çalışmalarında genel olarak ahlâk, ahlâkta değişim, değer, anomi, iş ahlâkî, meslek ahlâkî, intihar gibi hususlar önemli konulardır (Okumuş 2017a; Okumuş 2018).

Bütün bu hususlar dikkate alındığında anlaşılmaktadır ki, toplumsal hayatta çoğu birey ve grubun kendisine bakarak hayatını düzenlemeye çalıştığı ve model aldığı örnek şahsiyetlerin ahlâk bakımından iyi bir düzeyde olmaları, güzel ahlâk sahibi bireyler olmaları, o model insanların savundukları inanç ve öğretisi ile ortaya koydukları hayat tarzının toplum tarafından benimsenmesinde ve daha da önemlisi toplumun güzel ahlâka bağlanması bakımından çok önemlidir.

Uluslararası İslam ve Model İnsan Sempozyumu

Bir Ahlâk Sistemi Olarak Din

Din, tabiatı gereği bir ahlâk sistemidir. Gerek insan-Allah, gerek insan-eşya, gerek insan-tabiat ve gerekse insan-insan ilişkisinde din ahlâkî ilke ve değerlerden hareket eder. Hz. Peygamber'in güzel ahlâkında dikkati çeken önemli bir husus, onun bilinçli dindarlığı teşvik etmesidir. "Ben ahlâkın güzelliklerini tamamlamak üzere gönderildim." diyen Hz. Muhammed, birey ve toplumda güzel ahlâka çok büyük bir önem verir. Hz. Aişe'nin ifadesiyle Muhammed'in ahlâkının kaynağı olan Kur'an'a bakıldığında, İslam'da ahlâkın, ahlâkî ilke, değer, tutum ve davranışların Mü'min birey ve toplum hayatı için ne kadar önemli görüldüğü; iyi/güzel ahlâkın, iyi/güzel ahlâkî ilk eve değerlerin, erdemlerin övüldüğü ve Müslüman birey ve toplum için zorunlu tutulduğu, kötü/çirkin ahlâkın, kötü/çirkin ahlâkî tutum ve davranışların yerildiği Müslümanlara yasaklandığı anlaşılır.

Din, ferdi ve toplumsal zeminde zihnî, ideolojik, bilgisel, düşünsel, itikadî, duygusal, ailevî, eğitimsel, ekonomik, cemaatsel, hukukî, siyasî, organizasyonel, etkisel vd. boyutlarına ek olarak ahlâkî boyutla varlık bulur. Esasen dinde ahlâkî boyut, diğer bütün boyutlarında tek tek ve bir bütün olarak vardır, hatta belirleyicidir. Din, toplum ve kültürde ahlâkî boyutuyla diğer boyutlarıyla ilişkili ve bir bütün olarak işlev görür; bireysel ve toplumsal eylemlerin, toplumsal münasebetlerin güzelleşmesini, anlamlılaşmasını, bir sistem olarak kurallarla gerçeklik kazanmasını sağlar.

Aşkın boyutlarıyla birey ve toplumu düzenlemeyi hedefleyen dinler, bilhassa İslam, Hristiyanlık, Yahudilik, Hinduizm gibi büyük dinler, ahlâkî olan, ahlâk sistemi olan, *ahlâk eksenli/ahlâk-bağımlı dinler*dir. *Ahlâktan bağımsız, ahlâk-yoksun* veya *ahlâk-bağımsız* din olmaz. Böyle bir din düşünülürse, o takdirde bu din kendisiyle tutarsızlığa, çelikiye düşen, varoluş sebebine aykırı olan bir din demektir. Teorik olarak işlevselci bir perspektifle bakıldığında, ahlâkî, ahlâkî ilk eve değerleri, ahlâk sistemi olmayan seküler dinlerden, quasi/sibih-dinlerden, sureta dinlerden, dinimsi dinlerden, dinimsi ideolojilerden bahsedilebilir; fakat pratikte böyle bir şeyin olması mümkün görünmemektedir. İyi bir insan ve iyi bir toplum meydana getirme hedefi olmayan bir dinin, bir sistem olarak toplumsal hayatta varlık kazanabilmesi, hayatı düzenleyebilmesi düşünülemez.

İslam dini genel anlamda model insan olarak her Müslümanın, özel anlamda toplumun model kişi olarak gördüğü her insanın iyi ahlâkla mücehhez olmasını ve topluma öyle örnek olmasını istemektedir.

Din, Ahlâk ve Toplumsal Değişim

Din, ahlâkî boyutlarıyla toplumda çok etkili olur. Örneğin toplumsal değişimin gerçekleşmesinde, değişimin yönünün tayininde *dini ahlâk*, yani dinden neşet eden ahlâk, başka bir ifadeyle dinin insanlardan bireysel düzlemde ve toplumsal hayatta kuşanmalarını istediği güzel ahlâk ile uzak durmalarını istediği kötü ahlâk, önemli bir rol oynar.

Dinlerde bulunan ahlâkî ilke ve esaslar vb., insanların sosyal eylemlerini güçlü bir biçimde etkiler ve böylece toplumsal düzenin objektif yapısının belirlenmesinde önemli bir rol oynar (Wach, 1995: 61; Russel, 1994: 12; Wach, 1958: 27-143 vd.).

Toplumda din-ahlâk etkileşimine yakından bakılırsa, dinin ahlâkın değişiminde, ahlâkın da dinin değişiminde etkili olduğu görülebilir. Örneğin Mekke'de İslam öncesi ahlâkına ve değerlerine bakılırsa, din anlayışı ve pratiğini nasıl etkiledikleri gözlemlenebilir. Tersine Hz. Muhammed'in Peygamber olarak göreve başlaması ve toplumda inanç ve eylemsellik yönünden değişim sürecine girilmesi, ahlâkta önemli değişimlere yol açtı.

ULUSLARARASI İSLAM VE MODEL İNSAN SEMPOZYUMU

Din ile ahlâk bağlamında değişim konusuyla ilgili önemli bir husus da *dini ahlâk ve değerlerin toplumsal değişim alanındaki etki gücünün ne olduğudur*. Tarihte ve bugün toplumsal gerçekliğe bakıldığında, dinin koyduğu ahlâk sisteminin, ahlâkî kural, ilke, tutum, değer ve davranışların toplumsal hayatta birey, aile, eğitim, siyaset, ekonomi, zaman, hukuk, bilgi, kültür üzerinde güçlü, dönüştürücü, değişim getiren etkilerde bulunduğu anlaşılabılır. Kur'an'ın buyruklarının ve Hz. Muhammed'in sünnetinin toplumda tezahür etmesiyle kendini gösteren İslâmî ahlâk, Medine'den başlayarak İslam'ın yayıldığı bütün coğrafyalarda köklü değişimleri beraberinde getirmiştir (Okumuş, 2018).

Model insan olarak tipleştirilen kişinin, değişim-ahlâk etkileşimi gerçekliğini dikkate alarak ona göre rol model olması da oldukça önemlidir ve model insanın ahlâkî boyutunun ayrılmaz bir parçasıdır. Model insan, değişimi dikkate alarak yenilenme ve yenilemeleriyle topluma örnek ve öğretmen olur ve insanların yeni ahlâkî toplumsal şartlara uyum sağlamasında veya gerekiyorsa karşı koymasında ön açıcı olur.

İslâm ve Mü'min Model İnsanda Ahlâkî Boyutun Hayatiliği

Ahlâk, İslam dininin zihniyet, ideoloji, bilgi, inanç/iman, düşünce, ibadet, tecrübe, duygu, toplumsallık, hukuk, etki gibi önemli boyutlarının yanında bir diğer önemli boyutudur. Toplumun kalkınmasının, mutluluğunun, huzurla varlığını sürdürmesinin temelinde güzel/iyi ahlâk yer alır. Denilebilir ki ahlâk, toplum hayatının temeli iken, ahlâkın en önemli temeli dindir. Toplumumuzun tarihi, sosyal ve kültürel gerçekliği açısından konuya yaklaşıldığında, toplumumuzun varlığının temeli olan ahlâkın İslâm'dan, İslam'ın ana kaynaklarından beslendiğini söylenebilir. İslam'ın Müslüman'dan istediği ahlâk, diğer boyutlarından ayrı düşünülemeyecek olan güzel ahlâktır. İslam'da, İslam'ın ana kaynaklarında, Kur'an ve Sünnette, hadislerde ahlâktan bağımsız dinî hayat reddilmekte, tersine Mü'minlerden ahlâka bağlı/ahlâklı dindarlığı hayatlarına egemen kılmaları istenmektedir. Ahlâktan bağımsız Müslümanlık ve ahlâktan bağımsız Müslüman tipi, İslam dininde reddedilmektedir.

Kaynağı Kur'an olan ve bütün peygamberlerin yaymakla, toplumlara sunmakla görevlendirildiği, son İslam Peygamberi Hz. Muhammed tarafından da bütün insanlığa örnek olarak ortaya konulan İslam ahlâkı, beşerî ahlâk sistemlerinin aksine ahlâkî bütün boyutlarıyla ve evrensel bir anlayışla ele almaktadır. Kur'an'da ve Sünnet'te bu gerçek tüm çıplaklığıyla gözler önüne serilmektedir.

İslam uleması ve düşünürleri de İslam ahlâkından hareketle ahlâka yönelmiş ve ahlâk konusunda İslami görüşlerini serdetmişlerdir. Bu noktada İbn Miskeveyh'in (ö. 1030) *Tehzibü'l-Ahlâk*'ını, Yusuf Has Hacib'in (ö. 1077) *Kutadgu Bilig*'ini, Mevlânâ'nın (ö. 1273) *Mesnevi*'sini, Aksaraylı Şeyh Cemaleddin Muhammed'in (ö. 1389) *Ahlâk-ı Cemalî*'sini, Kınalızâde Ali Efendi'nin (ö. 1571) *Ahlâk-ı Alâî*'sini vb. örnek vermek mümkündür (Okumuş 2018).

İslam ahlâkı söz konusu olduğunda, ahlâkın kaynağının İslam dini ve Allah'a iman olduğu, hatta Allah'a imanın da ahlâkî bir eylem olduğu görülür. Kur'an, bunu açık bir üslupla ortaya koymaktadır. Örneğin Bakara sûresinin 177. ayeti (ayrıca bkz. Bakara 2/189; Maide 5/2; Mücadele 58/9), ahlâk ile Allah'a iman arasındaki direkt ilişkiyi göstermektedir. Hatta bu ayetten hareketle İslam'ın bütün emir ve nehiyelerinin ahlâk kapsamı içerisinde ele alındığını da söylemek mümkündür. Bütün peygamberler, Kur'an'da örnek şahsiyetleriyle emin insanlar olarak vasıflanırken, Hz. Muhammed, ahlâkî örnekliliğiyle içinde yaşadığı toplumda Muhammedü'l-Emin/Emîn Muhammed, yani güvenilir, dürüst insan

ULUSLARARASI İSLAM VE MODEL İNSAN SEMPOZYUMU

olarak tavsif edilmiştir. Hz. Aişe'nin "O (Hz. Muhammed) ahlâkını Kur'an'dan almıştır." sözü ile Kur'an'ın "ve şüphesiz sen, büyük bir ahlâk üzeresin." (Kalem 68/4) ayeti ve Hz. Muhammed'in "İman bakımından mü'minlerin en kâmilî, ahlâk bakımından en güzel ve çoluk çocuğuna karşı en lütufkar olanlarıdır." (et-Terğib 4/182), "Şüphesiz ben güzel ahlâkı tamamlamak üzere gönderildim." (İmam Malik; Muvatta, Husnu'l Hulk, 8, II/904) ve "Müslüman, elinden ve dilinden müslümanların selamette olduğu kimsedir." (Buharî, Kitabu'l-İman) gibi hadisleri de bu hususa açıkça işaret etmektedir. Şu halde İslam ahlâkının, ferdi, ailevî, sosyal, siyasî, ekonomik vb. tüm insanî alanları kapsamına aldığı sonucuna varabiliriz. Bir ahlâk sistemi olarak İslam'ın ahlâka verdiği önem, birey ve toplumu korumaya ve geleceklerini sağlamaya yöneliktir. İslamî, ahlâkî düzeni, birey ve toplumdan başlayarak yukarı doğru çekmiş, nihayet sosyolojik çerçeve ile yetinmemiş, onu küllî ve mutlak düzene uydurmak istemiştir. Bu anlam çerçevesinde ahlâkî ilke, norm ve değerler üzerinde ısrarla duran ve ahlâkî toplumsal hayatın ana kaynağı olarak gören Kur'an, birçok toplumun çöküşüne ahlâkî bir takım olumsuz tutum, tavır ve davranışların neden olduğunu dile getirmekte ve bütün boyutlarıyla bu ahlâkî nedenler üzerinde yoğunlaşmaktadır (Bkz. Okumuş, 2015; Okumuş, 2018).

Hiz. Muhammed'in (şav) güzel ahlâkı, insanlara "iman etmiş Müslüman"da bulunması gereken iyi ahlâkî özelliklerin en güzel örneğini sunmaktadır. İman-güzel ahlâk ayrılmazlığının en ideal modelini, o güzel insanın hayatında, şahsiyetinde net olarak görebilmekteyiz.

İslam'ın yayılış biçimi ve hızına bakıldığında, onda Hiz. Peygamber'in etkileyici güzel ahlâkıyla örnekliğinin birinci planda etkili olduğu görülür. Hiz. Peygamber'in güzel ahlâkı, insanları etkilemekte ve kendisine cezp etmektedir (Berki-Keskiöglü, 1991: 212). Hiz. Peygamber, en güzel ahlâk timsalidir.

Hiz. Muhammed'in en önemli ve dikkat çeken *eminlik* yönü, O'nun güzel ahlâkıyla doğrudan ilgilidir, daha doğrusu güzel ahlâkının bir yansımasıdır. Kur'an'da İslam Peygamberi'nin "güzel örnek" (Ahzab 33/21) olarak ifade edilmesi, bize Müslüman şahsiyetinde güzel ahlâkın ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Peygamber Efendimizin güzel ahlâka teşvik eden ve kötü hasletlerden men eden hadisleri de İslam'da güzel ahlâka verilen önemi ortaya koymaktadır.

Hiz. Muhammed'in ahlâkı, İslâm imanı ve ahlâkının en güzel tatbikatını oluşturmaktadır. Kur'an'ın verdiği bilgilerden, Kur'an ilimleri, hadis ve tarih kaynaklarından hareketle ahlâk bakımından Hiz. Peygamber özetle şöyle tasvir edilebilir:

Emin, adalet sahibi, eşitlikçi, güler yüzlü, mütevâzı ve alçak gönüllü, nazik tabiatlı, inçe ve hassas ruhlı, affedici, cömert ve çalışkandı. Katı yürekli, kaba ve kırıcı değildi. Teşekkür etmesini ve gönül almasını bildirdi. Son derece iffet ve haya sahibiydi. Yalan söylemezdi. Dürüsttü; verdiği sözü mutlaka zamanında yerine getirirdi. Emanete sonuna kadar sadıktı. Yardımseverdi. İnfak etmek, sadaka vermek, onun en önemli yönlerindendi. Haksızlıkla mücadelede ısrar eden bir yapıya sahipti. Hoşgörü sahibi, yapıcı, temizliğe önem veren, sevgi ve merhamet dolu bir insandı.

Toplumların Çöküşünde Kötü Ahlâkın Rolü

Kur'an'ın tespit ettiği, toplumların çöküşünde rol oynayan *kötü ahlâkî etkenler*den başlıcaları olarak, günahlar; haddi aşma; zulüm; fitne ve fesat; bencillik; ihtilaf ve tefrika ve de ıslah mekanizmasının olmayışı vs. sayılabilir.

Günah konusuna bakıldığında, onun, hemen hemen her din ve kültüre yeri olan günah, hem psikolojik, hem de sosyolojik yönü olan bir kavramdır.

ULUSLARARASI İSLAM VE MODEL İNSAN SEMPOZYUMU

Günah, bireyin karamsarlığa düşmesine, hayattan tat almamasına ve en isabetli sonuçlardan uzaklaşmasına neden olabildiği gibi, toplumların en ürpertici biçimlerde cezalandırılmasını veya yok edilmesini de sağlayabilir.

İslami terminolojide günah kavramı, çok genel bir kavram olup Allah'ın emir ve yasaklarına uymamayı, yani meşruiyetini Allah'ın varlığından alan her şeye başkaldırıyı ve meşru olmayan niteliğini yine Allah'tan alan her şeyi yapmayı ifade etmektedir. Fakat Kur'an'da günahı karşılayan bir değil, birden fazla kelime bulunmaktadır. Bunlardan zenb, ism, hafie, seyyie ve cürm, toplumların çöküşüne neden olan günahları karşılayan kavramlar olarak sunulmaktadır (Bakara 2/80-81, 85, 173, 180-182, 188, 204-206, 219, 283; Al-i İmran 3/11, 178, 193; Nisa 4/20, 31, 48, 50, 107, 111-112; Maide 5/2, 3, 18, 49, 62, 63, 106-107; En'am 6/6, 120, 147; 7/A'raf, 33, 100; Enfal 8/52, 54; Tevbe 9/66, 102; Yusuf 12/97; İsra 17/31; Enbiya 21/74, 77; Nur 24/11; Neml 27/69; Kasas 28/78; Ankebut 29/14-40; Ahzab 33/70-71; Mü'min 40/11, 21-22; Şûrâ 42/37; Duhan 44/43-45; Muhammed 47/10-11; Hucurat 49/12; Mülk 67/11; Hakka 69/9-10, 30-37; Nuh 71/25; Şems 91/14 vd.).

Kur'an'da, toplumların çöküşünde rol oynayan bir başka kötü ahlâk örneği olarak *haddi aşmaktan* söz edilir. Kur'an, Allah'ın haddi aşanları sevmediğini (Bakara 2/190; Maide 5/87 vb.), haddi aşan toplumların cezalandırıldıklarını ve çöktüklerini haber vermektedir. Örneğin İsrailoğulları, cumartesi günü haddi aştıkları için maymunlaştırılırken (Bakara 2/65; Nisa 4/47 ; A'raf 7/163-166) Allah'a nankörlük ederek sınırı aştıkları ve Hz. Musa'ya itaat etmedikleri için, horluk ve yoksulluk damgası yemiş ve Allah'tan bir gazaba uğramışlardır (Bakara, 2/61). Aynı şekilde Lut kavmi de fahşâ/fuhş yaparak haddi aştığı için Şuara 26/166) yok olmuştur. Bu noktada yerli gelmişken Kur'an'ın büyük günahlardan saydığı fahşâ/fuhş'dan bahsetmek gerekmektedir.

Kur'an'ın, haddi aşma (i'tida) kapsamı içerisinde çöküşü hak eden toplumların özelliklerini anlatırken kullandığı önemli kavramlardan biri de *israftır*. Kur'an'da gerek yeme-içmede, gerek harcamalarda, gerek şirk ve küfürde ve gerekse günahlarda ölçüsüz davranış, yani tüm aşırı, ölçüsüz ve aşırı eylem için *israf* sözcüğünün kullanıldığını görüyoruz (Al-i İmran 3/147; En'am 6/141; A'raf 7/31; İsra 17/33; Furkan 25/67; Mü'min 40/28, 43 vd.). Kur'an, Semud kavminin önde gelenleriyle Firavun ve kavminin, müsriflikleri yüzünden helak olduklarına işaret etmektedir (Şuara 26/151; Mü'min 40/28, 43).

Müsriflerin en önemli özelliği belki de doğru bir iş işlememek ve kargaşa-bozgunculuk çıkarmaktır (Şuara 26/150-152). Böyle özelliği olan bir toplumun ise eninde sonunda çökmesi Kur'an'a göre mukadderdir.

Kur'an, israf ve i'tida ile yakın anlam ilişkisi bulunan, belki de kendisinin (Kur'an'ın) en önemli olumsuz değer sözcüklerinden olan *zulmün* de toplumsal çöküş nedeni olduğu üzerinde durmaktadır. Zulm'ün ahlâk sahasındaki ilk ve en önemli anlamı, haddi aşmak ve bir başkasının hakkını ihlal etmek gibi görünüyor. Dolayısıyla genel olarak *zulüm*, kişi veya toplumun kendi sınırlarını aşması ve yapmaya hiç hakkı olmayanı yapması anlamda adaletsizlikte bulunmasıdır. Kur'an zulmeden toplumların çökmesinin kaçınılmaz olduğunu beyan etmektedir (Enbiya 21/11-15; İbrahim 14/13; Ankebut 29/40 vd.).

Kur'an'da pek çok ayetin de işaret ettiği üzere bütün kötülükler, adaletsizlikler ve sosyal zararlar, özetle insanın ahlâki mahiyetinden olan her türlü kopmalar aslında kişinin kendisine yaptığı şeylerdir. Bu bir benzetme olarak anlatılmak istenmez; çünkü gerçekten böyledir. Bu aynı zamanda hem bireyler hem de toplumlar için doğrudur. Bunun için nefse zulmetmek her türlü adaletsizliğin, yapana geri dönücü olduğu düşüncesini açıkça belirten Kur'an'ın

ULUSLARARASI İSLAM VE MODEL İNSAN SEMPOZYUMU

çok sık kullandığı bir ifadedir. Böylece Kur'an, insanlara kendi amellerinin ceremesini çektikleri mesajını vermektedir.

Çok boyutlu olduğu, her türlü haksızlığı içine aldığı, İbn Haldun'un da belirttiği gibi toplumu, medeniyeti, şehri tahrip ettiği, devletleri yıktığı düşünüldüğünde zulmün, toplumsal çöküşteki önemli rolü anlaşılacaktır.

Kur'an, i'tidanın zulüm olduğuna işaret ettiği gibi şirkin de büyük bir zulüm olduğunu söylemektedir (Lokman 31/13). Bunun dışında zulm kavramı, günlük dilde daha çok insanlar arasındaki haksızlıkları ifade için kullanılmaktadır. Kavram, bu şekilde de Kur'an'da çok sık geçer. Sözgelimi faizli muameleler, yetimlerin mallarını haksız yere yemek, yer yüzünde fesat çıkarıp refahtan şıarmak, karşılıklı ilişkilerde Allah'ın çizdiği sınırların dışına taşmak, haksız yere bir cana kıymak, insanlar arasında hüküm verme mevkiine geçildiğinde Allah'ın indirdiği ile hükmetmemek hep zulümdür (Bkz. Bakara 2/279; Nisa 4/10; Hud 11/116; Bakara 2/229; Maide 5/29, 45 vd.). Her halükarda cezası en çabuk ve hatta dünyadayken verilen, toplumların yıkılmasına neden olan suç ve günahlardan biri, belki de en önemlisi özellikle başkalarına karşı yapılan zulümdür. Bu yüzden çöken toplumların en önemli özelliği olarak zulm zikredilir (Hud 11/37, 67, 83, 94; İbrahim 14/13, 15; Mü'minûn 23/27; Tevbe 9/70; Nahl 16/113; İsra 17/59; Neml 27/52; Ankebut 29/31, 40; Enfal 8/54; Yunus 10/85; Şuara 26/10, 49; A'raf 7/162; Nisa 4/153, 160; Mü'min 40/25; Hicr 15/78; Furkan 25/37-39 vb.). Toplumun genel olarak zalim olmasının yanı sıra yönetimin ve yöneticilerin zalimlikleri de söz konusudur. Kur'an bu şekilde halkına zulmederek yönetim sergileyen devletlerin ve bu devlete mutlak anlamda itaat eden kavimlerin çökeceğini belirtmektedir (Okumuş, 2015; Okumuş, 2018).

Kur'an'ın ifadelerine göre *fitne* ve *fesad* da, toplumsal çöküşün nedenlerinden olan kötü ahlaki olgulardandır. Kur'an, fitne ve fesad kavramları üzerinde çok durmuştur.

Toplum içinde fitne çıktığı zaman, kötü sonuçları, sadece o fitneyi çıkaranlara ve zalimlere dokunmaz, tüm toplumu kuşatır (Enfal 8/25), hatta tüm yeryüzünde şirk, zulüm ve karışıklığın egemen olmasına neden olur. Fesad da çöken toplumların önemli özelliklerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Salahın zıddı olan fesad, bozulma, kokuşma, az veya çok itidalden çıkma gibi anlamlara gelirken, müfsid, bozan, itidalden çıkan, bozgunculuk yapan demektir. Toplum söz konusu olduğunda fesad, toplumda ortaya çıkan kokuşma ve dengeden sapma durumlarını ifade etmek için kullanılır.

Kur'an, toplumsal çöküşün nedeni olarak *ihtilaf* ve *tefrika* üzerinde de önemle durur. Kur'an, Firavun'un İsrailoğullarını firkalara ayırıp bölerek güçten düşürdüğünü ve böylece onları rahatça köleleştirdiğini belirtmektedir (Kasas 28/4). Aynı şekilde Kur'an, müşrik Arapların da ayrılığa düşerek haktan saptıklarını (Şuara 42/14), Sebe' kavminin ayrılık istemeleri yüzünden çöktüklerini (Sebe' 34/19) dile getirmektedir.

Kur'an'a göre *islah mekazinmasının olmayışı* da çöküşe yol açar. İslah mekanizması, başka bir ifadeyle iyiliği (ma'rufu) yayma ve kötülükten (münker) sakındırma faaliyeti, toplumların varlığının devamı için hayati öneme sahiptir. Toplumun sürekliliğinin sağlanması, mevcut yapısının korunması ve sosyal dengenin kurulması islah mekanizmasının varlığına bağlıdır. Bu yüzden İslam için iyiliği yayıp çoğaltmak, sosyal hayata egemen kılmak ve kötülüğün toplum içinde azalmasını, etkisizleşmesini sağlamak bütün sosyal hayatın temelidir. Hatta İslam, "*sizden hayra çağırın, iyiliği emreden ve kötülükten sakandıran bir topluluk bulunsun. Kurtuluşa erenler işte bunlardır.*" (Al-i İmran 3/104) ayetiyle bunun kurumlaştırılmasını emretmektedir. Toplumda herkes temelde bununla görevli sayılmasına rağmen bunu kendine iş edinmiş bir kurumun (yerine göre

ULUSLARARASI İSLAM VE MODEL İNSAN SEMPOZYUMU

kuruluşların) bulunması özel olarak emredilmiştir. Denebilir ki bu özel kurum veya kuruluşlar da sonuçta iyiliğe çağırın, güzel işleri emreden ve kötülükleri yasaklayan bir toplumun ve insanlığın teşekkülünü hedef almaktadır.

Sonuç olarak burada ele alınan ve alınmayan pek çok kötü ahlaki davranış, Kur'an'a göre toplumların veya medeniyetlerin yıkılmalarına neden olmaktadır (Bkz. Okumuş, 2015).

İman ile Ahlâkın Birbirinden Ayrılmazlığı

Esasen her din, birey ve toplumun davranışını, kendisinin açıkladığı hakikatlerle uyumlu hâle koymayı hedef alan ahlaki kaideler dile getirir. Dindar toplum, düşünce ve davranışlarında din, iman ve ahlaki bir bütün olarak yaşar. İslam ahlaki söz konusu olduğunda, ahlâkın kaynağının İslam dini ve Allah'a iman olduğu, hatta Allah'a iman da güzel ahlaki bir eylem olduğu görülür. Kur'an, bunu açık bir üslupla ortaya koymaktadır.

Yüzlerinizi doğudan ve batıdan yana çevirmeniz iyilik (birr) değildir. Asıl iyilik, Allah'a, ahiret gününe, meleklerle, kitaba ve peygamberlerine iman eden; ona olan sevgisine rağmen malı yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yol oğluna (yolda kalmışa), isteyip dilenene ve kölelere (özgürlükleri için) veren; namazı dosdoğru kılan, zekatı veren ve ahitleştiklerinde ahitlerine vefa gösterenler ile zorda, hastalıkta ve savaşın kızıştığı zamanlarda (direnip) sabredenler (in tutum ve davranışlarıdır). İşte bunlar doğru olanlardır ve muttaki olanlar da bunlardır (Bakara 2/177).

Bu ayet, birey ve toplumun pratiğinde ahlâk ile Allah'a iman arasında olması gereken doğrudan ilişkiyi gözler önüne sermektedir. Hatta bu ayetten hareketle İslam'ın bütün emir ve nehiyelerinin ahlâk kapsamı içerisinde ele alındığını -ancak tabii ki yine de diğer boyutlarını görmezlikten gelme yanlısına düşmeden- söylemek mümkündür. Yukarıda da zikredilen Hz. Aişe'nin "O (Hz. Muhammed) ahlâkını Kur'an'dan almıştır" sözü ile Kur'an'ın "Şüphesiz sen, büyük bir ahlâk üzeresin." (Kalem 68/4) ayeti de bu durumu ifade etmektedir. Buhari'nin Kitabı'l-İman bahsinde iman ve ahlâkla ilgili hadisleri bir araya getirmesi son derece anlamlıdır. İman ile güzel ahlâkın birbirinden ayrılmayacağını anlamak için Hz. Muhammed'in şu hadislerine bakmak faydalı olabilir:

Mü'minin iman bakımından en mükemmeli, ahlaki en güzel olandır ve en hayırlınız, kadınlarına karşı hayırlı olanınızdır (Tirmizi).

Şüphesiz sizin en hayırlınız ahlak bakımından en güzel olanınızdır (Buhari ve Müslim).

İyilik (birr), güzel ahlaktır. Kötülük (ism) ise kalbini rahatsız eden ve insanların haberdar olmalarından hoşlanmadığın şeydir (Müslim, el-Birr 15)

İman bakımından mü'minlerin en kâmil, ahlâk bakımından en güzel ve çokluk çocuğuna karşı en lütufkar olandır.

Şüphesiz ben iyi ahlaki tamamlamak üzere gönderildim (İmam Malik; Muvatta, Husnu'l Hulk, 8, II/904).

ULUSLARARASI İSLAM VE MODEL İNSAN SEMPOZYUMU

Müslüman, dilinden ve elinden Müslümanların emin olduğu kimsedir (Buhari, Sahih, Kitabı'l-İman).

Kıyamet günü mizanda en ağır gelen şey Allah' korkusuyla güzel ahlaktır.

İnsanların cennete nail olmalarına en büyük vesile takva ve güzel ahlaktır.

Mümin güzel ahlakıyla, hiç ara vermeden akşama kadar oruç tutar, sabaha kadar namaz kılan kimsenin derecesine yükselir (Ebû Davud).

Güzel ahlak; güler yüzlülük, cömertlik, ve kimseyi üzmemektir (Tirmizi).

Bir kimse Rasûlullah'a, "İslâmın en hayırlısı hangisidir" diye sorduğunda Rasûlullah "Yemek yedirmen, tanıdığına tanımadığına selâm vermendir" cevabını verdi (Buhari, Sahih, Kitabı'l-İman).

Sizin hiç biriniz kendiniz için arzu ettiğinizi, kardeşiniz içinde arzu etmedikçe iman etmiş olamaz (Buhari, Sahih, Kitabı'l-İman).

Güzel huyun ölçüsü; güler yüzlü, tatlı sözlü, yumuşak huylu ve ağır başlı olmaktır. Bunlar hangi Müslüman'da toplanmışsa o güzel ahlaka sahiptir.

Benim katında en sevimliniz ve kıyamet gününde meclisime en yakınınız ahlâkı en güzel olanınızdır. Sizden en sevmediğim ve kıyamet gününde meclisimden en uzakta kalacak olanlar; kibirli kibirli ağır eğerek gösteriş için lügat parçalayan ve çok konuşan kimselerdir (Tirmizi).

Güzel ahlâk güler yüz hayırlı işlerde el açıklığı, bir de kimseye eziyet etmemektir (Tirmizi).

Gerek yukarıda verilen ayet ve benzerleriyle, gerekse bu hadislerle Hz. Peygamber'in hayatı birlikte düşünüldüğünde, iyi ahlâk sahibi dindar insanın, dininin emirlerini yerine getirirken, Yaratıcı'sı, kendisi ve toplumla ilişkilerinde denge ve adâlet temelinde hareket etmesi ve biriyle ilişkisini öncelerken diğerlerini ihmal etmemesi gerektiği de anlaşılmaktadır.

Bütün bunları düşündüğümüzde, güzel ahlâkın Müslümanlar için ne kadar önemli olduğunu fark edilebilir. Güzel ahlâkın Müslüman toplum için hayatiliğini, Kur'an ayetlerinin pek çoğunda bulmak mümkündür. Diyebiliriz ki Kur'an'da birey ve toplumun iyi ahlâk sahibi olması birinci plandadır. Kur'an'ın yaklaşımında güzel ahlâk, inanç ve ibadetin ayrılmaz bir parçası olarak görülür. Kur'an'da güzel ahlâkın olmadığı yerde iman ve ibadetin anlamsızlığı vurgulanır. Kur'an, insanın Allah'a, kendine ve topluma ilişkin güzel ahlâka dayalı sorumluluk alanlarını belirleyen bir Kitap'tır. Ahlâk kavramının bir insanın bütün davranışlarını kapsadığı hesaba katılırsa, onun inanç, ibadet ve insanın diğer boyutlarıyla ayrılmaz bağı anlaşılar. Nitekim Hz. Muhammed, "İman bakımından Mü'minlerin en kâmilî, ahlâk bakımından en güzel ve çoluk çocuğuna karşı en lütfekar olanıdır" (et-Tergîb 4/182) hadisinde iman ve ahlâk ilişkisini ortaya koymaktadır.

Bütün bu hususlardan İslam'ın, insanlardan güzel ahlâk sahibi olmalarını ve güzel ahlâk sahibi bir toplum inşa etmelerini istediği

ULUSLARARASI İSLAM VE MODEL İNSAN SEMPOZYUMU

anlaşılmaktadır. O halde İslam Müslüman dindarın güzel ahlâk sahibi bir insan olmasını istemektedir. Müslüman öyle bir güzel ahlâk sahibi olmalıdır ki dindarlığıyla davranışları arasında bir çelişki olmasın; dindar insanla iyi ahlâklı insan aynı fotoğrafı oluştursun. İslam'ın istediği bu dindar tipine, yukarıda işaret edildiği gibi sağlıklı-samimî dindarlık demek mümkündür.

Sağlıklı-samimî dindarlık, dinin güzel ahlâk ile bulunduğu zemindir. Sağlıklı-ihlaslı dindarlık, güzel ahlâklı, iyi ahlâk eksenli, ahlâkî ilke ve değerlere riayet edilen dindarlık olarak kavramsallaştırılabilir (Okumuş 2018).

Toplumda Ahlak Eğitimi ve Model İnsan

Eğitimde insan davranışlarının insan kişiliğini de tutarlı bir yapıda oluşturacak şekilde iyi/güzel ahlâk ve değerler temelinde tutarlı bir şekilde istenilen içerik, biçim ve düzeyde değiştirilmesi, esastır. Eğitimin bu esası hayata geçirmesinde ahlâk son derece önemlidir. Ahlâkî temelde bir eğitim, söz konusu değişimde zorunludur. Dolayısıyla ahlâk eğitimi, eğitimin bütünü için gereklidir.

Ahlâkın hayata geçirilmesi durumunda insan için anlamlı ve önemli bir yeri olacağı düşünüldüğünde, ahlâk eğitiminin hayati derecedeki önemi daha iyi anlaşılır. Ahlâk eğitimiyle, insan, doğuştan getirdiği özelliklerin ahlâk kuralları, ahlâkî ilke ve değerler ekseninde iyi ve güzel bir istikamet yönünde yetiştirilmeye çalışılır. Elbette ahlâk eğitiminde din ve inanç boyutu çok önemlidir. Ahlâk eğitiminde toplumun mensup olduğu dinin ahlâkî esaslarını ve değerlerini dikkate almak, o esaslar çerçevesinde hareket etmek gerekir.

Ahlâk eğitimi İslam dini açısından ele alınırsa, denilebilir ki, İslam dini nasıl ki bir ahlâk sistemine sahiptir, aynı şekilde eğitimde bu sisteme göre ahlâkî esaslara dayanır. İslam'da bütün toplumsal hayat ahlâk eğitimi üzerine kuruludur. Yaygın olarak insanların toplumda her zaman ve mekanda ahlâk konusunda dinamik olmaları, öğrenen/egiten ve öğrenen/egitilen olmaları istenir. Nitekim toplumda sâlihlerin “emr bi'l-ma'rûf ve nehy ani'l-munkar” ilkesini hayata geçirip ıslah sisteminin çalıştırmaları, iyiliği yaymaları, kötülüğü men etmeleri emredilir (Al-i İmran 3/104, 110, 114; Tevbe 9/71, 112; Lokman 31/17; Hacc 22/41; A'raf 7/157 vd.).

İslam'ın ahlâka yaklaşımı, ahlâk ve ahlâk eğitiminin önemini anlamak için çok önemlidir. İslam, tek tek bütün insanların iyi ahlâk sahibi olmalarını ister ve hedefler; ancak sosyal açıdan güzel ahlâkın azami ölçüde egemen kılınmasını, toplumun bekası için şart görür. İslâm, toplumun ayakta kalmasının şartı olarak gördüğü güzel ahlâkın, toplumda hâkim durumda olmasını ister. Çünkü toplumda iyi ahlâk hakim olmadığında, toplumsal ilişkilerin huzur içinde gerçekleşmesini sağlayan güven ortamı da olmayacaktır. Güven ortamının olmadığı toplumda, ilişkilerin zedelenmesi ve huzursuzluğun baş göstermesi kaçınılmazdır.

Güzel ahlâkın ve dolayısıyla güvene dayalı ilişkilerin egemen olmadığı toplumlarda, insanların birbirlerine iyiliği tavsiye etmeleri, birbirlerini kötülüklerden alkoymaları mümkün değildir. İyiliği yayma ve kötülüğü engelleme işinin, yani emr bi'l-marûf ve nehy ani'l-munkar ameliyesinin, ıslah mekanizması ve kurumunun olmadığı bir toplumda huzursuzluk hakim olur.

Bütün bunlar düşünüldüğünde, iyi/güzel ahlâkın ve ahlâk eğitiminin toplum için ne kadar önemli olduğu anlaşılabilir. Bu ve benzeri hususlar, bizi ahlâkın ve dolayısıyla ahlak eğitiminin önemini daha iyi anlamaya itmektedir. Sağlıklı bir toplumun varlık bulmasında iyi ahlâkın olması, iyi ahlâkın varlık ve idamesinde ise toplumun bütün kurum, organizasyon, grup ve birimlerini kapsayacak şekilde ahlak eğitiminin olması kaçınılmazdır.

ULUSLARARASI İSLAM VE MODEL İNSAN SEMPOZYUMU

Pedagojik, psikolojik ve sosyolojik olarak söylemek gerekirse, ahlâk eğitiminde eğitimcinin, öğretmenin, model insanın örnekliliği ve söz-eylem bütünlüğü oldukça önemlidir. Esasen söz ve eylem bütünlüğü, kişilik sahibi, yani tutarlı ve olumlu kişiliğe sahip insanı bize verir. O halde insanların karşısına şahsiyet sahibi eğitimciler olarak çıkmak, ahlâk eğitiminde temeldir. Buna göre genelde toplumda etkileyen konumunda bulunan bütün herkesin, özelde ise okuldaki başta öğretmenler olmak üzere bütün yetişkinlerin öğrencilere karşı tutarlı kişilikli, söz-davranış bütünlüğüne dikkat eden insanlar olmaları, kısaca öğrencilere örnek olmaları, hayatidir.

Özet olarak ahlak eğitimi, bütün birey ve toplumlar için olduğu gibi kendi birey ve toplumlarımız için de hayatidir. Aile ve diğer toplumsal kurum ve grupların yanı sıra okullarda ahlak eğitimi, toplumun ahlak eğitiminin başarısı için şarttır (Okumuş, 2010a; Okumuş, 201b; Okumuş, 2018).

Sonuç

1. Toplumsal hayatta insanlar, eğitim, inanç, anlayış, zihniyet, kültür, ekonomi, yaş, cinsiyet vs. durumlarına göre az veya çok, geniş veya dar düzeylerde model insan arayışına girerler. Model insan, toplumda bütün hayatıyla veya bazı özellikleriyle örnek insandır. Toplumsal aktörler, model insan veya insanlara göre hayatını daha iyi kurmaya ve düzenlemeye yönelirler. Model insan, sosyolojik, sosyal psikolojik, iletişimsel, antropolojik, folklorik, eğitimsel, dinî, ailevi vs. açıdan bir toplumsal gerçekliği ifade eder. Her toplumda, her grupta, her toplumsal evrende bazı insanların model ve örnek insanlar oldukları, çoğunluğun o model insanları rol model ve örnek aldıkları, onların söz ve davranışlarını taklit ettikleri veya kendilerine uyarladıkları, bir gerçektir.

2. Model insan, içinde bulunduğu toplumsal atmosferde insanlara bir bütün olarak veya kısmen örnek olan, insanları söz, söylem, tutum ve davranışlarıyla görece olumlu yönde etkileyen, insanları, bazı davranışları, anlayışları, bazı kültür unsurlarını değiştiren, çevresinde güzel davranışlarıyla işaretlenen, örnek gösterilen insan demektir.

3. Genel olarak model insanların hayat tarzına, söz ve eylemlerine bakıldığında, iyi ahlâkın model görülen/alınan insanların en önemli niteliklerinden olduğu anlaşılır.

4. Yahudilik, Hristiyanlık, İslam gibi evrensel dinlerde model insanlar, peygamberler başta olmak üzere ahlâki meyzetleriyle öne çıkarlar. Ahlâk, genel olarak din için çok hayatidir, ama model insan söz konusu olduğunda daha da önemli hale gelmektedir. İslam'da model insan tiplmesi, Peygamberler, Hz. Muhammed (S.A.V.), âlim, ârif, öğretmen, anne, baba gibi pozisyonlarda kendini gösteren ve toplumda önemli bir gerçekliği ifade eder.

5. İslam dinî açısından model insan kavramsallaştırmasına bakılırsa, bir genel anlamda model insan tipiyle, iki özel anlamda model insan tipiyle karşılaşılır. Genel anlamda model insan tipi, her Müslümanı ifade eder. Özel anlamda model insan ise, sosyolojik açıdan bakılırsa, çoğu zaman toplumsal gerçekliği daha uygun ifade eden bir tiptir. Toplumsal hayatta istisnai durumlar sayılmazsa, çoğu insan toplumun kendine yüklediği sorumlulukların gereğini yerine getirir, ama tâbi konumunda bunu yapar, model insanlara bakarak yapar. Toplumda az sayıda insan ise model insandır. Tarihte ve günümüzde toplumsal hayatta bu durum açıkça görülebilmektedir.

6. Toplumsal hayatta çoğu birey ve grubun kendisine bakarak hayatını düzenlemeye çalıştığı ve model aldığı örnek şahsiyetlerin ahlâk bakımından iyi bir düzeyde olmaları, güzel ahlâk sahibi bireyler olmaları, o model insanların savundukları inanç ve öğretisi ile ortaya koydukları hayat tarzının toplum

ULUSLARARASI İSLAM VE MODEL İNSAN SEMPOZYUMU

tarafından benimsenmesinde ve daha da önemlisi toplumun güzel ahlâka bağlanması, dolayısıyla sağlıklı bir toplumsal evrenin tesis, inşa ve idamesi bakımından çok önemlidir.

7. Dindarlık, ahlâk temelinde *ahlâka bağlı* veya *ahlâk eksenli dindarlık* ve *ahlâktan bağımsız/ahlâk-yoksun/ahlâk-bağımsız dindarlık* şeklinde iki tip olarak tasnif edilebilir. Ahlâk eksenli dindarlık, dindarın dinin kendisinden istediği ahlâkî ölçütlere göre hareket ederek ortaya koyduğu dindarlığı ifade ederken, ahlâk-bağımsız veya ahlâktan bağımsız dindarlık ise, dindarlıkla ahlâkî birbirinden ayrı tutan ve insanlarla ilişkilerde dinin kendisinden istediği iyi ahlâkî ölçütlere göre hareket etmeyen kişinin dindarlığını nitelendirir. Bu tipten olmaya göre model Mü'min insanın ahlâk-bağımlı dindar olarak öne çıkması, dinin ve dindarlığın güzel ahlâktan bağımsız olmadığını, tersine güzel ahlâk ile anlam kazanacağını bilinciyle hareket etmesi çok önemlidir.

8. Güzel ahlâkıyla öne çıkan Müslüman model insan tipine, bugünün parçalayıcı, maddeci, maddileştirici, katılaştırıcı, seküler saldırılarına karşı her zamankinden daha çok ihtiyaç olduğu aşikardır.

KAYNAKLAR

Kur'an-ı Kerim

Hadisler

Allport, G. W. & Ross, M. J. (1967). "Personal Religious Orientation and Prejudice. *Journal of Personality and Social Psychology*. 5/4, 432-443.

Aron, Raymond (1989). *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*. Çev. Korkmaz Alemdar. 2. bs. İstanbul: Bilgi Yayınları.

Bergson, Henri (1986). *Ahlâk ile Dinin İki Kaynağı*. Çev. M. Karasan. İstanbul: MEBY.

Berki, A. Himmet-Keskioğlu, Osman (1991). *Hatemi'l-Enbiyâ Hazreti Muhammed ve Hayatı*. 13. bs. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Dönmezer, Sulhi (1990). *Sosyoloji*. 10.bs. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım.

Draz, M. Abdullah (1993). *Kur'an Ahlâkı*. Çev. E. Yüksel ve Ü. Günay. İstanbul: İz Yayıncılık.

Durkheim, Emile (1924). *Din Hayatının İbtidâî Şekilleri*. Çev. Hüseyin Câhid. c.1-2. İstanbul: Tanin Matbaası.

Durkheim, Emile (1975). "Uygarlığın Dinsel Kökenleri". *Sosyoloji'nin Unsurları*. Der. C. B. - J. R. Çev. Kâzım Nami Duru. 3. bs. İstanbul: MEB Yayınları.

Durkheim, Emile (1986). *Meslek Ahlakı*. Çev. Mehmet Karasan. İstanbul: MEGSBY.

Durkheim, Emile (1992). *İntihar: Toplumbilimsel Bir İnceleme*. Çev. Ö. Ozankaya. Ankara: İmge

Durkheim, Emile (1994). *Sosyolojik Metodun Kuralları*. Çev. E. Aytekin, İstanbul: Sosyal Yayınları.

Durkheim, Emile (2006). *Toplumsal İşbölümü*. Çev. Özer Ozankaya. İstanbul: Cem Yayınları.

Durkheim, Emile (2015). *Sosyoloji Dersleri*. Çev. A. Berktaş, 4.bs. İstanbul: İletişim Yayınları.

Durkheim, Emile (2016a). *Ahlak Eğitimi*. Çev. H. Portakal, İstanbul: Cem Yayınevi.

Durkheim, Emile (2016b). *Toplum ve Ahlak*. Çev. D. Çenesiz, İstanbul: Pinhan Yayıncılık.

ULUSLARARASI İSLAM VE MODEL İNSAN SEMPOZYUMU

- Ersoy, Mehmet Akif (2011). *Safahat*. Haz. Necmettin Türinay. Günümüz Türkçe'sine Çev. Necat Çavuş. Ankara: TOBB.
- Fichter, Joseph (ty.), *Sosyoloji Nedir?* Çev. N. Çelebi. Konya.
- Gamwell, Franklin I. (1983). "Religion and the Justification of Moral Claims". *Religious Ethics*. c. 11. No. 1. Bahar.
- Gündüz, M. (2005). *Ahlak Sosyolojisi*. Ankara: Anı Yayınları.
- Güngör, Erol (1993). *Değerler Psikolojisi*. Amsterdam: Hollanda Türk Akademisyenler Birliği Vakfı.
- Güngör, Erol (1991). *İslâmın Bugünkü Meseleleri*. 8. bs. İstanbul: Ötüken.
- Güngör, Erol (1995). *Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Hendry, J. (2001). "After Durkheim: An Agenda for the Sociology of Business Ethics". *Journal of Business Ethics*. 34, ss. 209-218.
- Karasan, Mehmet (1986). "Durkheim'in Ahlak Görüşü". Emile Durkheim. *Meslek Ahlakı* içinde (s. IV-XIII). İstanbul: MEGSBY.
- Karasan, Mehmet (1948). "Durkheim'in Ahlak Sosyolojisi". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*. 3/ 1, ss. 255-276.
- Koç, Mustafa (2015). Değerler Psikolojisi Perspektifinden Türk Sinemasında Din Görevlisi İmajı: 'Değer-yoksun Dindarlık' Tipolojisi Bağlamında Semantik Analizler. [içinde] *Sinema ve Din*. (ss. 575-603). İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları.
- Koç, Mustafa (2017). "Dindarlığın Oluşumuna Din Eğitiminin Psiko- Pedagojik Katkıları: 'Değer-Yoksun Dindarlık' Tipolojisi Bağlamında Teorik Bir Yaklaşım". *Değerler Eğitimi Dergisi*. 15/33, ss. 87-138.
- Mengüşoğlu, Takiyettin (1988). *İnsan Felsefesi*. İstanbul: Remzi Yayınları.
- Mengüşoğlu, Takiyettin (1992). *Felsefeye Giriş*. 5. bs. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Okumuş, Ejder (2007a). "Toplumsal Çöküşte Kötü Ahlâkın Rolü". *Diyanet Aylık Dergi*. Sayı: 204. Aralık, ss. 15-18.
- Okumuş, Ejder (2007b). "Ahlâk Aşınması Karşısında Bilgiye Dayalı Güzel Ahlâk". *Diyanet Aylık Dergi*. Sayı: 200. Ağustos, ss. 22-24.
- Okumuş, E. (2008). "İman-Güzel Ahlâk Ayrılmazlığı ya da Hz. Muhammed'de Güzel Ahlâk". *Diyanet Avrupa Aylık Dergi*. Sayı: 111. Temmuz, ss. 35-38.
- Okumuş, Ejder (2010a). "Toplum ve Ahlak Eğitimi". *Eğitime Bakış*. Yıl: 6 Sayı: 18, ss. 28-32.
- Okumuş, Ejder (2010b). "Ahlak Eğitiminin Vazgeçilmezliği". *Diyanet Aylık Dergi*. Sayı: 229, Ocak, ss. 26-29.
- Okumuş, Ejder (2014a). *İmandan Ahlakı Yenilenme*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Okumuş, Ejder (2014b). "Değer ve Din İstismarı". *The Journal Of Academic Social Science Studies (JASS), International Journal of Social Science*: <http://www.jasstudies.com>, No: 24, ss. 13-31.
- Okumuş, Ejder (2015). *Kur'an'da Toplumsal Çöküş*. 5. bs. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Okumuş, Ejder (2017a). "Modern Toplumda Ahlâk ve Gençlik". *Gençlik Araştırmaları Dergisi*. 5/11, ss. 79-100.
- Okumuş, Ejder (2017b). *Güven Toplumu*. İstanbul: Maarif Mektepleri.
- Okumuş, Ejder (2017c). *Gösterişçi Dindarlık*. İstanbul: Maarif Mektepleri Yayınları.
- Okumuş, Ejder (2018). *Din Sosyolojisi*. Ankara: Maarif Mektepleri.
- Rıza, A. (1331). *İbrîdâtlere Muâmelât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*. 3. bs. Derseâdet: Nefâset Matbaası.
- Russel, Bertrand (1990). *İktidar*. Çev. Mete Ergin. İstanbul: Cem Yayınları.

ULUSLARARASI İSLAM VE MODEL İNSAN SEMPOZYUMU

- Said Halim Paşa (1993a). *Buhranlarımız ve Son Eserleri*. (Haz. M. E. Düzdağ). 2. bs. İstanbul: İz Yayınları.
- Said Halim Paşa (1993b). "Cemiyet Buhranımız". *Buhranlarımız ve Son Eserleri*. 2. bs. Haz. M. E. Düzdağ. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Said Halim Paşa (1993c). "İslamlaşmak". *Buhranlarımız ve Son Eserleri*. 2. bs. Haz. M. E. Düzdağ. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Screpanti, Ernesto (2003). "Value and Exploitation: a Counterfactual Approach". *Review of Political Economy*. c. 15, Sayı: 2, ss. 155-171.
- Simmons, A. John (1999). "Justification and Legitimacy". *Ethics*. sayı: 109. Temmuz.
- Tiryakian, Edward A. (1990). "Emile Durkheim". Çev. C. Tokluoğlu. *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*. İstanbul: Verso Yayınları, ss. 199-250.
- Ülken, Hilmi Ziya (1976). *Tarihî Maddeciliğe Reddiye*. 3. bs. İstanbul: İstanbul Kitabevi.
- Ülken, Hilmi Ziya (1998). *İnsanî Vatanseverlik*. İstanbul: Ülken Yayınları.
- Wach, Joachim (1958). *The Comparative Study of Religions*. New York: Columbia University Press.
- Wach, Joachim (1987). *Din Sosyolojisine Giriş*. Çev. Battal İnandı. Ankara: AÜİF. Yayınları.
- Wach, Joachim (1995). *Din Sosyolojisi*. Çev. Ünver Günay. İstanbul: İFAV Yayınları.
- Weber, Max (1964). *Sociology of Religion*. Çev. E. Fischoff. Boston: Beacon Press.
- Weber, Max (1985). *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*. Çev. Zeynep Aruoba. İstanbul: Hil Yayınları.
- Weber, Max (1992). *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. İng. Çev. Talcott Parsons, London-New York: Routledge.
- Weber, Max (1993). *Sosyoloji Yazıları*. (Haz. H. H. Gerth-C. Wrights Mills). Çev. Taha Parla. 3. bs. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- Weber, Max (1995). *Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı*. Çev. Özer Ozankaya. Ankara: İmge Yayınları.